

● **Καστοριά:** η βυζαντινή και μεταβυζαντινή πόλη. Υπήρξε σπουδαίο πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο, όπως μαρτυρούν οι κτιτορικές επιγραφές στις εκκλησίες.

● **Βυζαντινές εκκλησίες.** Μνημεία με σπουδαία κεραμοπλαστική διακόσμηση και θαυμάσια τοιχοδομία.

● **Βυζαντινή οχύρωση.** Οι ιστορικές περιπτώσεις της πόλης συνδέονται άμεσα με τα τείχη της.

● **Μνημειακή ζωγραφική.** Βυζαντινές και Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στην πόλη της Καστοριάς.

● **Φορητές εικόνες.** Υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα, τις αναδεικνύει σ' ένα από τα σπουδαιότερα σύνολα.

● **Καστοριανοί γουναράδες.** Ιστορικά στοιχεία για το εμπόριο και την εξέλιξη της γουνοποιίας.

● **Τα αρχοντικά της Καστοριάς.** Αρχιτεκτονική, με βυζαντινές καταβολές, στο μέτρο της ανθρώπινης κλίμακας και του περιβάλλοντος.

● **Μακεδονικός Αγώνας.** Ο Μητροπολίτης Καστοριάς, Γερμανός Καραβαγγέλης και η Εθνική προσφορά του.

● **Η λίμνη και τα «καράβια» της.** Το υγρό στοιχείο κυριαρχεί στην πόλη και στη ζωή της.

● **Οι λόγιοι της Καστοριάς.** Α. Χριστόπουλος, Θ. Μανδακάσης, Σ. Λεοντιάδης και Π. Ιωάννου.

● **Β. Παπαντίνας - Ν. Πιστικός.** Δύο εικαστικοί που διασώζουν στο έργο τους την καστοριανή παράδοση.

● **Ζωντανή εικόνα του Βυζαντίου.** Ανάγκη, ο ευνοημένος χώρος της Καστοριάς, να αναδειχθεί σε πρότυπη πόλη - μουσείο.

Εξώφυλλο: Ο Άγιος Γεώργιος, τοιχογραφία στο ναό των Αγίων Αναργύρων (γύρω στο 1180).

Υπεύθυνος «Επτά Ημερών»:
ΒΗΣ. ΣΤΑΥΡΑΚΑΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Καστοριά: η βυζαντινή και μεταβυζαντινή πόλη

Υπήρξε σπουδαίο πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο όπως μαρτυρούν οι κτιτορικές επιγραφές στις εκκλησίες

«Η σωπηλή πόλη κοντά στη λίμνη», διακρίνεται για τρία στοιχεία ταυτότητας και γι' αυτά «ακουστή»: βυζαντινά μνημεία, βιοτεχνίες γουναρικών, αρχοντικά. Με τη λάμψη του το καθένα ξεχωριστά αρκούσε για αφιέρωμα. Ο συνδυασμός τους λοιπόν αποκλείει διεξοδικές αναφορές σε άλλες όψεις της πόλης.

Η Καστοριά, με τις 70 και πλέον εκκλησίες είναι «ζωντανό μουσείο». Η μόνη πόλη στην Ελλάδα που σώζει αδιάλειπτη τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνήμη. Οι εκκλησίες, η μνημειακή ζω-

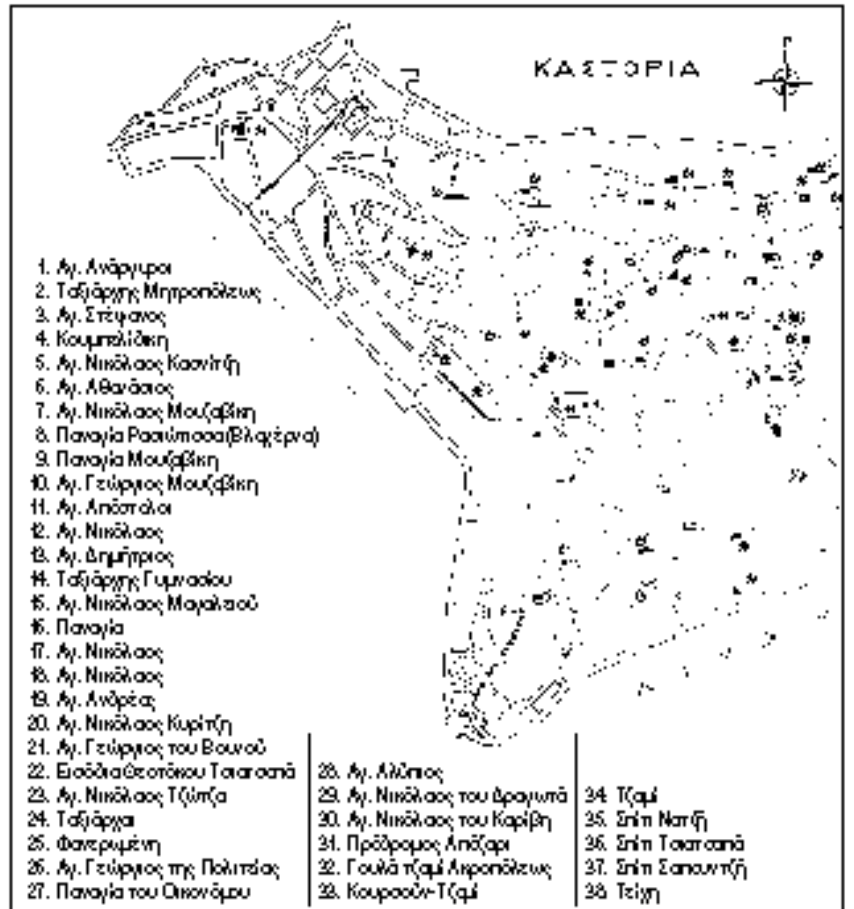
Επιμέλεια αφιερώματος:
Κ.ΣΤΗΣ ΛΙΟΝΤΗΣ

γραφική, οι φορητές εικόνες και τα αρχοντικά, μάρτυρες οικονομικής ακμής, συγκροτούν μοναδικό σύνολο τέχνης και πολιτισμού 10 αιώνων. Αδελφή πόλη της Θεσσαλονίκης ως το βυζαντινό παρελθόν, η Καστοριά είναι λιγότερο γνωστή. Αυτή ακριβώς είναι η πρόθεση του αφιερώματος. Με τη συμβολή των συνεργατών και στο μέτρο του δυνατού, να υπογραμμιστεί ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της. Πιστεύουμε πως η πολιτεία δεν έχει ενεργήσει συστηματικά, πράττοντας τα ανάλογα, ώστε η Καστοριά να αναδείξει τη φυσιογνωμία της όσο θα έπρεπε. Πολιτισμός αυτής της κλίμακας είναι εθνική κληρονομιά και γι' αυτό καθήκον, σταθερή μέριμνα της πολιτείας και όχι ιδιωτών.

Της **Ευγενίας Δρακοπούλου**

Αρχαιολόγος - Ερευνήτριας Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

Η ΚΛΕΙΣΤΗ ορεινή περιοχή με το ηπειρωτικό κλίμα, κατάλληλο για την ενασχόληση με τη γούνα, και ο ποταμός Αλιάκμονας -που άρδευσε, έκανε καλλιεργήσιμη τη μόνη πεδινή έκταση της περιοχής και σχημάτισε τη λίμνη- ορίζουν το φυσικό περιβάλλον της πόλης. Η λίμνη της Καστοριάς, εκτός από την εξασφάλιση της άμυνας και την ανάπτυξη της αλιείας, συγκέντρωσε γύρω της τη ζωή της πόλης, όπως δείχνουν η θέση των συνοικιών και ο προσανατολισμός των οικιών. Η λίμνη έφθασε ακόμη να προσδώσει στην Καστοριά αίσθηση πόλης θαλασσινής,

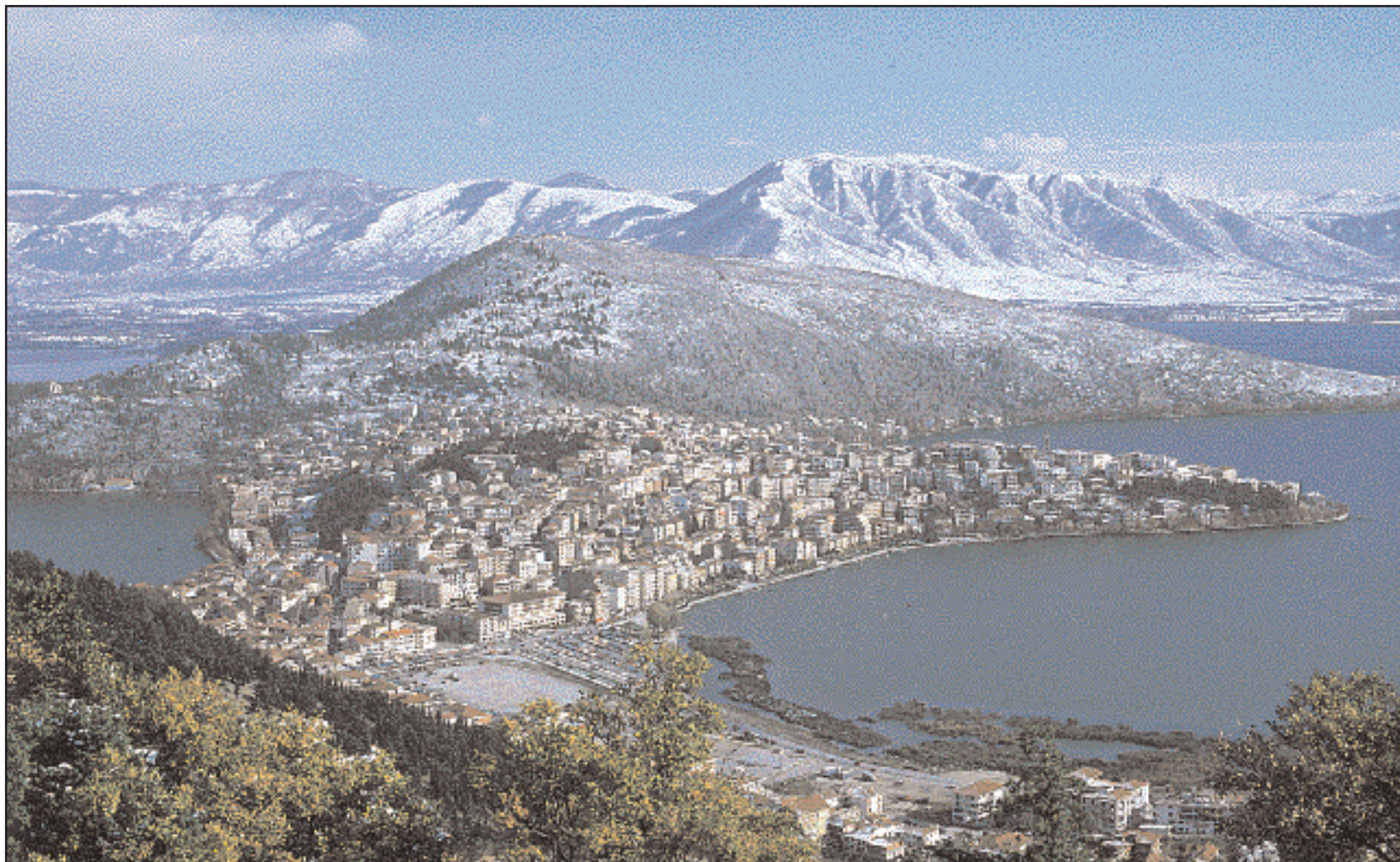
Χάρτης της Καστοριάς, κατά τον Α. Ορλάνδο. Σημειώνονται, εκκλησίες, τζαμιά και αρχοντικά.

αν κρίνουμε από τους πολυάριθμους ναούς-αφιέρωματα στον Άγιο Νικόλαο.

Ισχυρό τείχος, εσωτερικό και εξωτερικό, προστάτευε την πόλη από την εποχή του Ιουστινιανού έως και την περίοδο της τουρκοκρατίας. Η εκτός του κάστρου περιοχή κατά τη μεταβυζαντινή εποχή κατοικήθηκε από Τούρκους, Χριστιανούς και Εβραίους. Στις συνοικίες τους, που μερικές διατηρούν θέσεις και ονομασίες από τον 16ο αιώνα έως σήμερα (συνοικία Δραγωτά και Σερβιώτη), ξαφνιάζει το πλήθος των εκκλησιών. Βυζαντινές, τρίκλιτες ή κυρίως μονόχωρες και πολυάριθμοι ναοί της τουρκοκρατίας με τις μικρές διαστάσεις, τη φτωχική εξωτερική διακόσμηση και

κυρίως με την τάση ενσωμάτωσης στο υπόλοιπο κτιριακό περιβάλλον της πόλης. Συχνά αποτελούν συνέχεια των σπιτιών, σχεδόν ιδιωτικούς χώρους, ταυτισμένους με τους κατά καιρούς καστοριανούς άρχοντες, με των οποίων τα ονόματα είναι γνωστές ως τις μέρες μας.

Μνημεία και αρχοντικά που διασώζονται έως σήμερα δημιουργούν -παρά τις πολλαπλές επεμβάσεις- την εντύπωση ότι από τα πρώτα βυζαντινά χρόνια μέχρι την ύστερη τουρκοκρατία παρέμεινε αναλλοίωτη η διάθεση προσαρμογής στις κλιματικές συνθήκες και ότι διατηρήθηκε η αίσθηση του μέτρου στην κλίμακα των κτιρίων, καθώς και η εναρμόνισή τους με το φυσικό περιβάλλον.

Πανοραμική άποψη της Καστοριάς. Η ομορφιά του τοπίου είναι ένα απ' τα πλεονεκτήματα, εντυπωσιάζει. Η λίμνη που περιβάλλει την πόλη, δίνει την αίσθηση θαλασσινής πολιτείας. Κι όταν είναι χιονισμένη, η εντύπωση αλλάζει. Τότε μόνο θυμίζει βορειοελλαδικό τοπίο.

Στα τέλη του 10ου αιώνα (990) η πόλη κατελήφθη από τους Βούλγαρους για να ξαναγίνει βυζαντινή το 1018, ύστερα από επιτυχημένη πολιορκία του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου.

Το 1082 την Καστοριά κατέλαβε ο Βοημούνδος, γιος του αρχηγού των Νορμανδών Ροβέρτου Γυισκάρδου. Ένα χρόνο αργότερα, το φθινόπωρο του 1083 ο Αλέξιος Α' Κομνηνός ανεκατέλαβε την Καστοριά από τους Νορμανδούς και άρχισε για την πόλη ένα διάστημα μακροχρόνιας ειρήνης με αποτέλεσμα αξιοσημείωτη οικονομική και πολιτιστική ακμή.

Τον 12ο αιώνα, η ευνοημένη γεωγραφικά πόλη παρουσίασε αξιόλογη οικονομική, πνευματική και καλλιτεχνική ακμή, όπως και άλλες βυζαντινές πόλεις την εποχή των Κομνηνών.

Την οικονομική ευημερία βεβαιώνει η μαρτυρία του Αραβα γεωγράφου του 12ου αιώνα Edrisi. Περιγράφει την Καστοριά ως μια πλούσια, ευχάριστη και πολυάνθρωπη πόλη, με λίμνη στην οποία ψαρεύονταν άφθονα ψάρια και με πολυάριθμα χωριά. Ακόμη το υπέρ των Βενετών χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' Αγγέλου που εκδόθηκε το Νοέμβριο του 1198 για την περιοχή της Καστοριάς μαρτυρεί την εμπορική κίνηση της πόλης, ενισχυμένη από την παρουσία των βενετών.

Την πνευματική κίνηση δηλώνει η σχέση των επισκόπων της πόλης με την Κωνσταντινούπολη την εποχή

αυτή. Κυρίως όμως οι επιλογές των χορηγών των ναών του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη και των Αγίων Αναργύρων που σχετίζονταν με καλλιτεχνικά εργαστήρια υψηλής ποιότητας της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας (Κουρμπινοβο, Νέρεζι), δίνουν το στίγμα της πολιτιστικής ακμής.

Με δεδομένα τα στοιχεία αυτά, ένα νέο κοίταγμα των επιγραφικών και καλλιτεχνικών μαρτυριών οδήγησε σε ανατροπή του ισχυρισμού ότι η Καστοριά αποτέλεσε τόπο εξορίας.

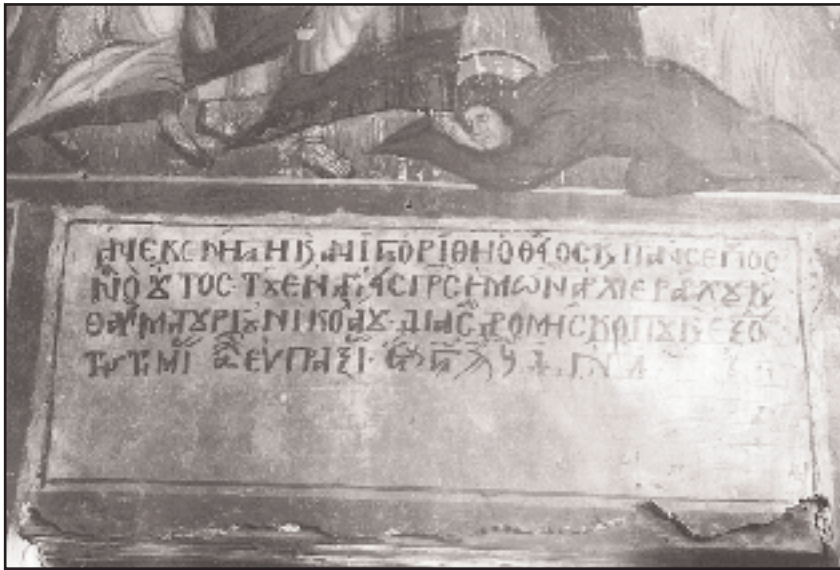
Πολιτιστική άνθηση

Συγκεκριμένα στην αναφορά της επιγραφής «Πολλών τετευχώς δωρεών σων τρισμάκαρ αφ ούπερ ήλθον εις το κλαυθμώνος πέθον άλιτρος οικτρός ικέτης κακεργάτης / τα νυν άνιστω τον νεών Νικηφόρος τύχη μάγιστρος και τουπίκλην Κασνίτζης», στο ναό που αφιέρωσε ο Νικηφόρος Κασνίτζης στον Άγιο Νικόλαο, είχε δοθεί –παρά τις κατά καιρούς αμφισβητήσεις– από παρερμηνεία του χωρίου τόπος κλαυθμώνος της επιγραφής ή λανθασμένη ερμηνεία ότι ο χορηγός είχε έλθει στον τόπο του κλαυθμώνος, δηλαδή στην εξορία της Καστοριάς. Και έτσι στη συνείδηση των περισσότερων ερευνητών αλλά και των ασχολουμένων με την πόλη και την ιστορία της έχει εδραιωθεί η άποψη ότι η Καστοριά ήταν τόπος

Συνέχεια στην 4η σελίδα

Η Άννα Ραδηνή σε στάση δέησης προς τη Θεοτόκο. Τμήμα τοιχογραφίας στην εκκλησία των Αγίων Αναργύρων. Βρίσκεται στη δεξιά πλευρά του αριστερού κλίτους. Ολόκληρη η παράσταση εικονίζει την τριμελή αριστοκρατική οικογένεια του Θεόδωρου Λημνιώτη, κτίτορος του ναού. Επιγραφή πάνω από τα πρόσωπα ταυτίζει τα πρόσωπα των αφιερωτών. Η απεικόνιση των κτιτόρων μέσα στο ναό ήταν συνηθισμένη στις βυζαντινές εκκλησίες.

Αγίου Νικολάου της Ευπραξίας, κτιτορική επιγραφή (1485).

Συνέχεια από την 3η σελίδα
εξορίας και οι αφιερωτές των εκκλησιών της εξόριστοι Κωνσταντινουπολίτες. Όμως η έκφραση «κλαυθμώνος πέθον» στην παραπάνω επιγραφή αναφέρεται ως γενικός χαρακτηρισμός στην επίγεια ζωή του ανθρώπου και συνεπώς δεν υπάρχει λόγος να σχετίζεται με την Καστοριά. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί το νόημα και το ύφος της επιγραφής, αλλά κυρίως η έρευνα σε κείμενα της εποχής. Από τα πολυάριθμα ποιητικά κείμενα που συναντάται η έκφραση τόπος κλαυθμώνος με την έννοια της επίγεια ζωής, το πλέον ενδεικτικό είναι το ποίημα του Τζέτζη, που επιγράφεται «Χρεία Τζέτζου, τον τήδε βιον και κλαυθμώνος πέθον καλούσα...», στο περιεχόμενο του οποίου αναλύονται οι λόγοι για τους οποίους ο συγγραφέας καλεί «τον τήδε βιον γαρ πέδον κλαυθμώνος», «ως πλή-

ρη πόνων, συμφορών, επηρειών, δακρύων».

Ο κτήτορας άρα του ναού του Αγίου Νικολάου, ο Νικηφόρος Κασνίτζης, υπήρξε εκπρόσωπος της τοπικής αριστοκρατίας και όχι εξόριστος.

Την ίδια εποχή, η οικογένεια του Θεοδώρου Λημνιώτη φροντίζει για την ανέγερση και τοιχογράφηση του ναού των Αγίων Αναργύρων. Πολυτελείς ενδυμασίες, συγγένεια με την οικογένεια των Ραδηνών, συνεχής παρουσία της οικογένειας στην πόλη αποτελούν σημαντικές ενδείξεις ώστε να ενταχθεί στην τοπική αριστοκρατία.

Η ποιότητα των τοιχογραφιών, καθώς και η επιλογή των εικονογραφικών προγραμμάτων των ναών των Αγίων Αναργύρων και Αγίου Νικολάου, μαρτυρούν τη σχέση των κλητόρων τους με κύκλους υψηλού πολιτισμικού επιπέδου, καθώς και

Αγίων Αποστόλων, επιγραφή ζωγράφου Ονουφρίου (1547).

το οικονομικό τους επίπεδο. Ενδεικτικές, επίσης, των λογοτεχνικών τους προτιμήσεων είναι οι γλωσσικά και μετρικά άψογες επιγραφές - επιγράμματα των αφιερωμάτων τους, παραγγελίες προφανώς σε λόγιους συγγραφείς της εποχής.

Ξένοι κατακτητές

Την παραγμένη για τη βυζαντινή αυτοκρατορία εποχή του 13ου και 14ου αιώνα, έως την τουρκική άλωση, Σέρβοι και Αλβανοί κατέλαβαν την Καστοριά για μικρό χρονικό διάστημα. Η ανέγερση και η διακόσμηση αξιόλογων μνημείων στην πόλη την εποχή αυτή αποδεικνύει τη συνέχεια της πολιτιστικής ζωής, καθώς επίσης την αφομοίωση από τους ξένους κατακτητές του βυζαντινού ήθους και τη χρησιμοποίηση της ελληνικής γλώσσας στις επιγραφές των μνημείων που υπήρξαν

χορηγοί (Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη).

Η πόλη της Καστοριάς πέρασε από την αλβανική κυριαρχία των Μουζάκη στην κυριαρχία των Τούρκων κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μουράτ Α' (1262-1389), σίγουρα μετά το 1383/84, έτους που σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία, την πόλη κατείχαν οι Αλβανοί.

Τουρκοκρατία

Δημογραφική ανάπτυξη. Κατά τον 15ο αιώνα δημογραφικά η Καστοριά συγκαταλέγεται στις μεγάλες πόλεις της Βαλκανικής εφόσον σε σύνολο 48 πόλεων μόνο μία είχε πληθυσμό περισσότερες από 1600 οικογένειες και δύο από 800-1.600, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η Καστοριά. Τον 16ο αιώνα, σε σύνολο 88 πόλεων, τέσσερις είχαν πληθυσμό πάνω από 1.600 οικογένειες και δώδεκα από 800-1.600, στις οποίες ανήκε και η Καστοριά.

Ο χριστιανικός πληθυσμός υπερισχύει σε όλη τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας της πόλης. Γενικά, στο α' μισό του 16ου αιώνα οι πόλεις της βαλκανικής με 90-100% χριστιανικό πληθυσμό, όπως η Καστοριά ήταν μόλις ένδεκα.

Οικονομική δραστηριότητα: Όπως στις περισσότερες τουρκοκρατούμενες περιοχές, στην Καστοριά είχε δραστηριοποιηθεί ο μη μουσουλμανικός πληθυσμός, χριστιανικός και εβραϊκός. Ο χριστιανικός πληθυσμός, που και αριθμητικά υπερτερούσε, είναι προφανές ότι κυριαρχούσε στην οικονομική ζωή.

Από τα μέσα του 15ου αιώνα μαρτυρούνται στην Καστοριά συνοικίες ραφτών, χρυσοχόων, σαμαροποιών και γουναράδων. Η επεξεργασία της γούνας θα πρέπει να απασχολούσε ένα σημαντικό αριθμό των βιοτεχνών της πόλης μια και σύμφωνα με τον νόμο του 1529/30 οι Καστοριανοί εξέγαν γούνες, ενώ εισήγαν γούνινα δέρματα και δέρματα βουβαλιών. Αργότερα, στα μέσα του 17ου αιώνα η πόλη «ήταν περίφημη για τους χριστιανούς γουναράδες που εμπορεύονταν κυρίως με την Κωνσταντινούπολη,

Η Καστοριά σε κάρτα εποχής. Φωτογραφία του Νίκου Στουρνάρα. Από τότε πολλά έχουν αλλάξει, ή πιο σωστά, αλλοιωθεί. (αρχείο Γ. Κακαβά)

αλλά μερικοί από αυτούς είχαν φθάσει ως τη Ρωσία».

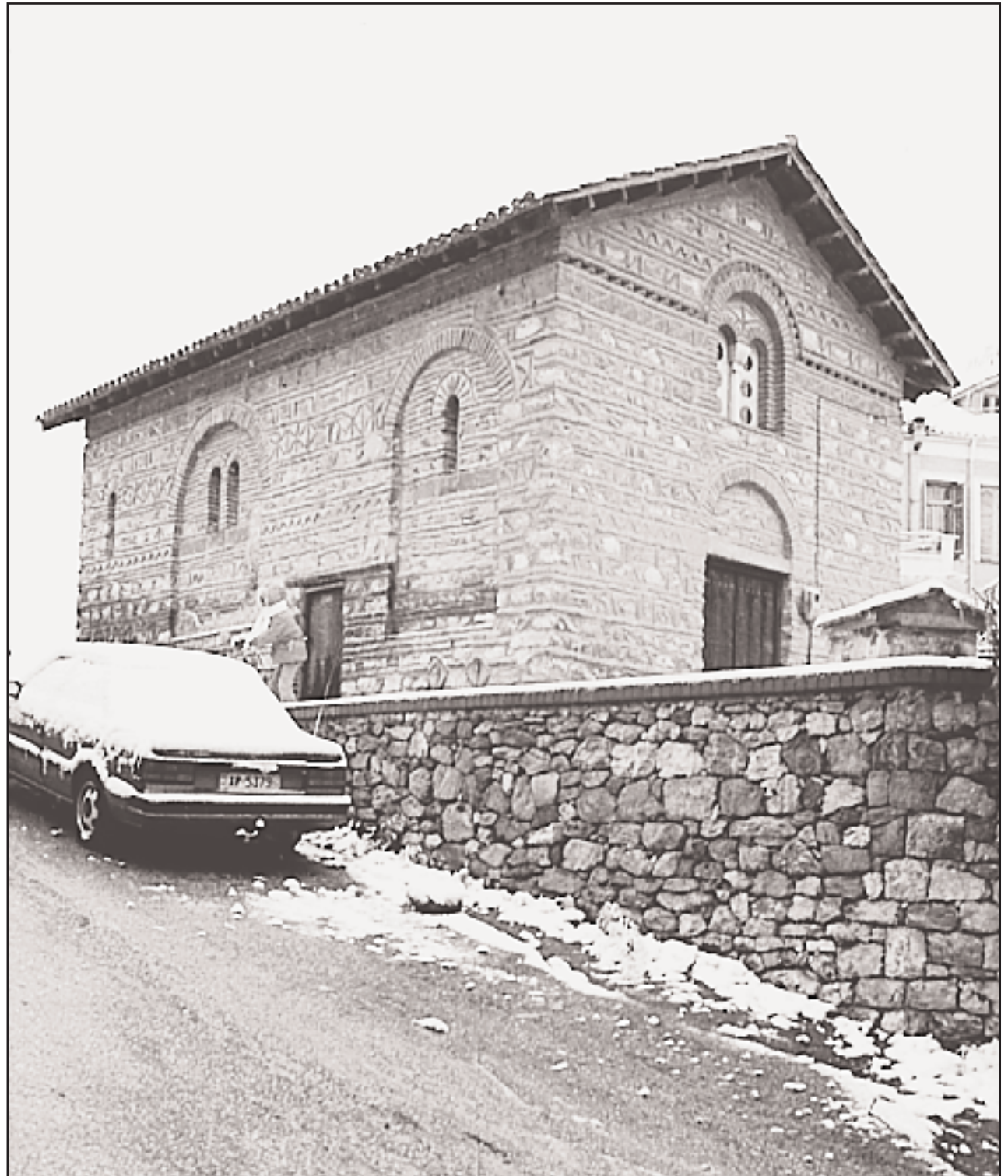
Πολιτιστική δραστηριότητα: Η σημαντικότερη καλλιτεχνική παραγωγή της Καστοριάς τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας (15ος-16ος αι.) εντοπίζεται στη δράση ενός εργαστηρίου που τοιχογράφησε τουλάχιστον πέντε μνημεία της πόλης (Άγιος Νικόλαος της Ευπραξίας, Άγιος Νικόλαος της Θεολογίας, Άγιος Νικόλαος Μεγαλειού, Άγιος Σπυρίδωνας, Παναγία Ρασιώτισσα) και συνδέεται με έναν αρκετά μεγάλο αριθμό μνημείων όλης της Βαλκανικής.

Ένα από τα χαρακτηριστικά της τέχνης του εργαστηρίου, που είχε πιθανότατα κέντρο την ίδια την Καστοριά, αποτελεί η στενή του σχέση με τη βυζαντινή παράδοση από εικονογραφική και τεχνική άποψη. Το κυριότερο όμως χαρακτηριστικό της τέχνης του είναι ο αστικός χαρακτήρας, ο οποίος διαφαίνεται από την αφθονία και τη λογιότητα των επιγραφών, τη μελετημένη οργάνωση και διακόσμηση, την πολυτέλεια των ενδυμάτων, καθώς και από τις καταφανείς σχέσεις με δυτικούς εκφραστικούς τρόπους.

Πόλη και επικοινωνίες: Παράλληλα με τη φυσική θέση, καθοριστική για τη διαμόρφωση και την εξέλιξη της πόλης, είναι η σύνδεσή της με την Εγνατία Οδό, την οδική αρτηρία που ξεκινούσε από το Δυρράχιο και περνώντας από την Αχρίδα, την κοντινή στην Καστοριά Πελαγονία, την Έδεσσα και τη Θεσσαλονίκη, κατέληγε στην Κωνσταντινούπολη. Ακόμη ο δρόμος που συνέδεε την Καστοριά με την Αυλώνα, όπως βεβαιώνεται από ιστορικές πηγές, ήδη από τον 12ο αιώνα, διευκόλυνε την επικοινωνία με τις πόλεις της Αδριατικής και κατ' επέκταση με τη Βενετία. Ιστορικές πηγές του 12ου, και 14ου αιώνα και όλης της μεταβυζαντινής εποχής μαρτυρούν τις εμπορικές και καλλιτεχνικές σχέσεις που συνδέουν την Καστοριά με τη Βενετία και επιβεβαιώνονται από τη μελέτη εικόνων και τοιχογραφιών της πόλης. Στο ίδιο διάστημα η Καστοριά βρίσκεται ακόμη σε διαρκείς ανταλλαγές με τα μεγάλα εκκλησιαστικά, καλλιτεχνικά και εμπορικά κέντρα των Βαλκανίων, αλλά και της κυρίως Ελλάδας (Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα).

Αστικό περιβάλλον

Η συγκέντρωση του πληθυσμού και της πολιτιστικής κίνησης στην πόλη σε αντίθεση με την ύπαιθρο, που διαπιστώνεται από τη βυζαντινή εποχή έως και τα χρόνια της τουρκοκρατίας, διαμόρφωσε στην Καστοριά μια ατμόσφαιρα οικονομικής και πολιτιστικής ακμής με κυρίαρχο το ελληνικό στοιχείο, που επέβαλε το ήθος, τη γλώσσα και τις επιλογές του. Εκτός από την αστική αρχιτεκτονική, που αναπτύχθηκε κυρίως μετά τον 17ο αιώνα, στη σημερινή πόλη η ατμόσφαιρα αυτή ανιχνεύεται στο πλήθος των εκκλησιών, στην ποιότητα των τοιχογραφιών που εί-

Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη, μονόκλιτος ναός με νάρθηκα, 12ος αι. Οι κτιτορικές επιγραφές στον νάρθηκα μαρτυρούν ότι ιδρυτής του ναού είναι ο μάγιστρος Νικηφόρος Κασνίτζης, ο οποίος και τον διακόσμησε «χρωματουργίαις και παντοδαπαίς εικόνων ποικιλίαις». Ακόμη, το πιο επίμαχο, η αποστροφή της κτιτορικής επιγραφής «αφ' ου παρήλθον εις το(ν) κλαυθμώνος τόπον», προβληματίσε πολλούς μελετητές. Αν και η συνεργάτις μας Ευγ. Δρακοπούλου το οριστικοποιεί, συμφωνώντας με τον Μ. Χατζηδάκη, πως η μνεία της επιγραφής, «κλαυθμώνος τόπος», δεν αποδίδεται στην πόλη της Καστοριάς, αλλά εννοεί τον επίγειο βίο. Οπότε ανατρέπεται η μέχρι τώρα κυρίαρχη άποψη, πως η Καστοριά ήταν τόπος εξορίας των Βυζαντινών.

να προϊόντα σημαντικών ζωγραφικών εργαστηρίων, επιλεγμένων από τους καστοριανούς άρχοντες, και στις επιγραφές των ναών, γραμμένες χωρίς καμιάν εξαίρεση στα ελληνικά. Στις πολυάριθμες επιγραφές των καστοριανών ανιχνεύονται ακόμη οι θεολογικοί επηρεασμοί και οι καλλιτεχνικές επιλογές κτητόρων και αφιερωτών. Για παράδειγμα, ο «ευγενέστατος», σύμφωνα με το κείμενο της επιγραφής του 1401 του ναού των Αγίων Τριών «κυρ Θεόφιλος Παγκράτης» φαίνεται από τη γλώσσα της επιγραφής, τις υπόλοιπες επιγραφές του ναού και το εικονογραφικό πρόγραμμα, που περιλαμβάνει και την απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου Παλαμά, ότι σχετιζόταν με λογίους κύκλους, πιθανώς

της Θεσσαλονίκης και ότι ήταν ενήμερος των εκκλησιαστικών γεγονότων του καιρού του.

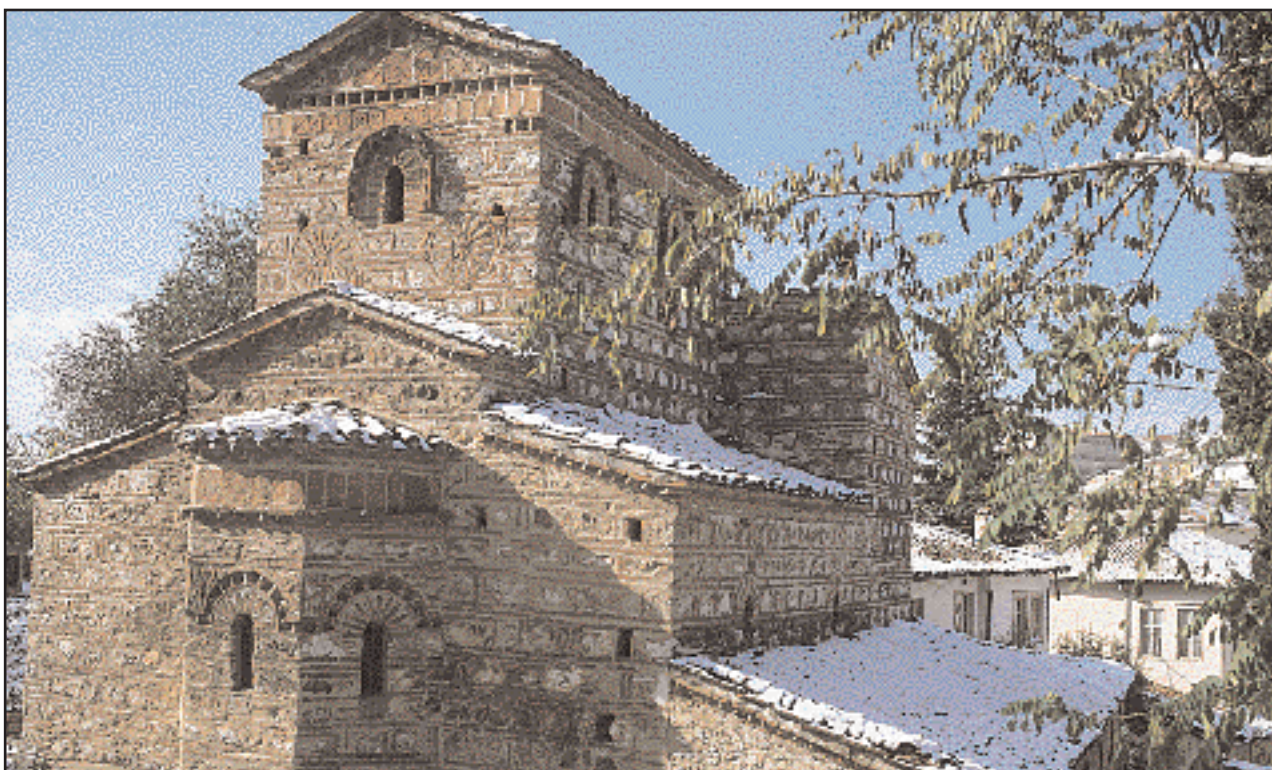
Το 1547, ένας σημαντικός ζωγράφος, ο Ονούφριος, πρωτοπαπάς Νεοκάστρου με δράση στην κεντρική Αλβανία, που έχει χαρακτηριστεί από τον Μανόλη Χατζηδάκη «ως εκπρόσωπος μιας εκκλησιαστικής τέχνης αστικού χαρακτήρα με υψηλούς για την περιοχή στόχους» τοιχογράφησε το ναό των Αγίων Αποστόλων στην Καστοριά. Ήταν η επιθυμία του «εντιμώτατου άρχοντα» Γεωργίου Θεοδώρου, ο οποίος αφού έκτισε το ναό «διά εξόδου, κόπου και πόθου», άφησε στη διαθήκη του εντολή στους γιους του «όπως ιστορηθή ο ναός του Θεού ευδοκούντος», σύμφωνα με το κείμενο της

κτητορικής επιγραφής. Κτητορικές ή αφιερωματικές, οι επιγραφές των ναών της Καστοριάς, αδιάψευστες μαρτυρίες αιώνων, δίνουν το στίγμα της κοινωνικής και οικονομικής θέσης των «ευγενεστάτων αρχόντων», που διαμόρφωσαν ένα αστικό περιβάλλον με απαιτήσεις πνευματικές και αναζητήσεις καλλιτεχνικές, σε συνεχή πορεία από τον 12ο έως τον 19ο αιώνα.

Σημείωση: Για τον προϊστορικό οικισμό του Δισπηλιού και τις ανασκαφές υπάσχει σχετικό άρθρο τον καθηγητή Γ. Χ. Χουρμουζιάδη στο αφιέρωμα των ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΩΝ «ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ - ΘΡΑΚΗ: Τα αρχαιολογικά ευρήματα αφηγούνται την ιστορία τους», 23 Ιουλίου 1995.

Βυζαντινές εκκλησίες

Μνημεία με σπουδαία κεραμοπλαστική διακόσμηση και θαυμάσια τοιχοδομία

Αγιος Στέφανος, ανατολική όψη, το ιερό. Κεραμικοί ζωφόροι, οδοντωτές ταινίες, παίρνουν τη μορφή γείσου σε κάποια σημεία. Κεραμοπλαστικός διάκοσμος πλούσιος, δημιουργεί δυο ήλιους κάτω από το μονόλοβο παράθυρο του κεντρικού κλίτους. Ορισμένοι, στους ήλιους που συναντάμε και σ' άλλους καστοριανούς ναούς, αποδίδουν στοιχεία μυστικισμού. Δέχονται τη μακρινή επιβίωση μιθραϊκών συμβόλων. Ωστόσο, πολλά στοιχεία αυτής της περσικής θεότητας έχουν αφομοιωθεί στον επίσημο χριστιανισμό, εφόσον συνυπήρχαν ανταγωνιστικά ως τον 4ο αι. που επικράτησε επίσημα ο χριστιανισμός. Ο Άγιος Στέφανος είναι μια από τις πιο ενδιαφέρουσες βυζαντινές εκκλησίες της Καστοριάς, από κάθε άποψη: εικονογραφική και αρχιτεκτονική. Προσφέρει στους μελετητές αρκετά συγκριτικά στοιχεία. Διατηρεί τοιχογραφίες δυο διαφορετικών περιόδων. Από αρχιτεκτονική άποψη, το κτίσμα προδίδει τεχνικές γνώσεις ιδιαίτερες για την εποχή του.

ωθεί στον επίσημο χριστιανισμό, εφόσον συνυπήρχαν ανταγωνιστικά ως τον 4ο αι. που επικράτησε επίσημα ο χριστιανισμός. Ο Άγιος Στέφανος είναι μια από τις πιο ενδιαφέρουσες βυζαντινές εκκλησίες της Καστοριάς, από κάθε άποψη: εικονογραφική και αρχιτεκτονική. Προσφέρει στους μελετητές αρκετά συγκριτικά στοιχεία. Διατηρεί τοιχογραφίες δυο διαφορετικών περιόδων. Από αρχιτεκτονική άποψη, το κτίσμα προδίδει τεχνικές γνώσεις ιδιαίτερες για την εποχή του.

Το Νίκου Μουτσόπουλου

Αρχιτέκτονας, καθηγητή Πολυτεχνικής Σχολής Α.Π.Θ.

ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ που χτίστηκαν οι εκκλησίες αυτές, η Καστοριά από μόνη της αποτελεί σύμβολο του πολιτισμού στα Βαλκάνια. Γιατί κατόρθωσε μέσα από τόσες κακοτυχίες να διατηρήσει πάρα πολλά μνημεία του τέλους του 9ου και των αρχών του 10ου αιώνα.

Αυτή είναι η πιο κρίσιμη εποχή για όλον τον πολιτισμό του Βυζαντίου. Μέχρι τότε, μετά την παλαιохριστιανική περίοδο και τις επιδρομές των Σλάβων, υπάρχει ένα κενό στην Ιστορία, μια έλλειψη πληροφοριών μας για την Καστοριά. Συνέβη μια διακοπή της σχέσης ανάμεσα στις ακριτικές περιοχές και την κεντρική εξουσία του Βυζαντίου, η οποία φαίνεται πως δεν μπορούσε να ελέγξει ορισμένα τμήματά του. Έτσι έχουμε κατοχές, μεταγενέστερα στην τελευταία φάση του Βυζαντίου, στα τέλη του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα. Αλβανικές φάρες ήλεγχαν κατά περιόδους την περιοχή. Ομως, το Βυζάντιο έπραξε πάντα ό,τι μπορούσε, θυσιάστηκε με τις δυνάμεις που είχε για να διαφεντέψει και τα ακρότατα όρια της

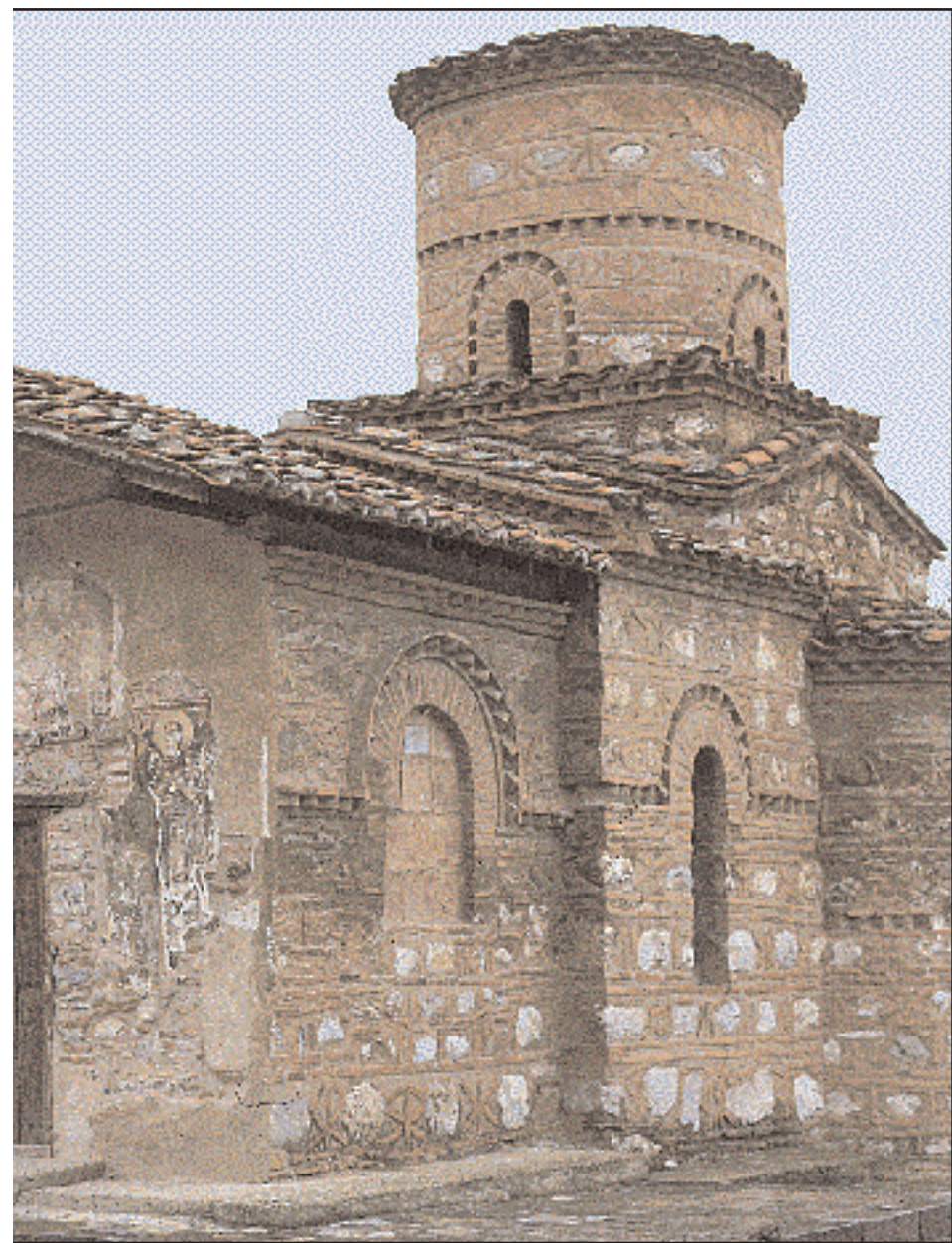
Συνέχεια στην 8η σελίδα

Οι Άγιοι Ανάργυροι, κτίσμα του 11ου αι. Τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα, από τις μεγαλύτερες της Καστοριάς. Στην τοιχοποιία οι πλίνθοι (βήσαλοι κατά τους Βυζαντινούς), είναι τοποθετημένοι έτσι, ώστε να σχηματίζουν σειρά από διακοσμητικά σχέδια. Κεραμοπλαστική διακόσμηση με ήλιους, ρόμβους, χριστόγραμμα, κ.ά. Επίσης, είναι η μόνη εκκλησία στην Καστοριά, αλλά και σε μια ευρύτερη περιοχή, με γλυπτό μαρμαρίνο διάκοσμο. Στο νάρθηκα έχουν αποκαλυφθεί δυο στρώματα τοιχογραφίας: του 11ου

αι. το πρώτο, του 12ου το δεύτερο. Δεν αποκλείεται η δεύτερη τοιχογράφηση να ακολούθησε θεματικά την πρώτη. Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς δεν έχουν μελετηθεί σε εύρος και συστηματικά στο σημείο που επιβάλλεται. Πολλές εκτιμήσεις, ιδίως στη χρονολόγηση, έρχονται σε διάσταση μεταξύ τους. Μήπως δεν είναι ανεδαφικό αίτημα η αξίωση αρκετών Καστοριανών για ίδρυση πανεπιστημιακής σχολής με αποκλειστικό αντικείμενο τα βυζαντινά μνημεία;

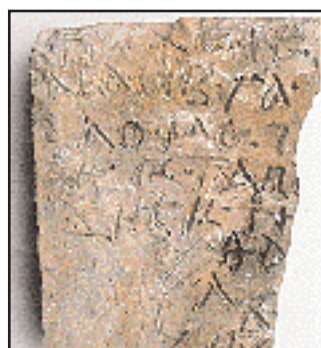
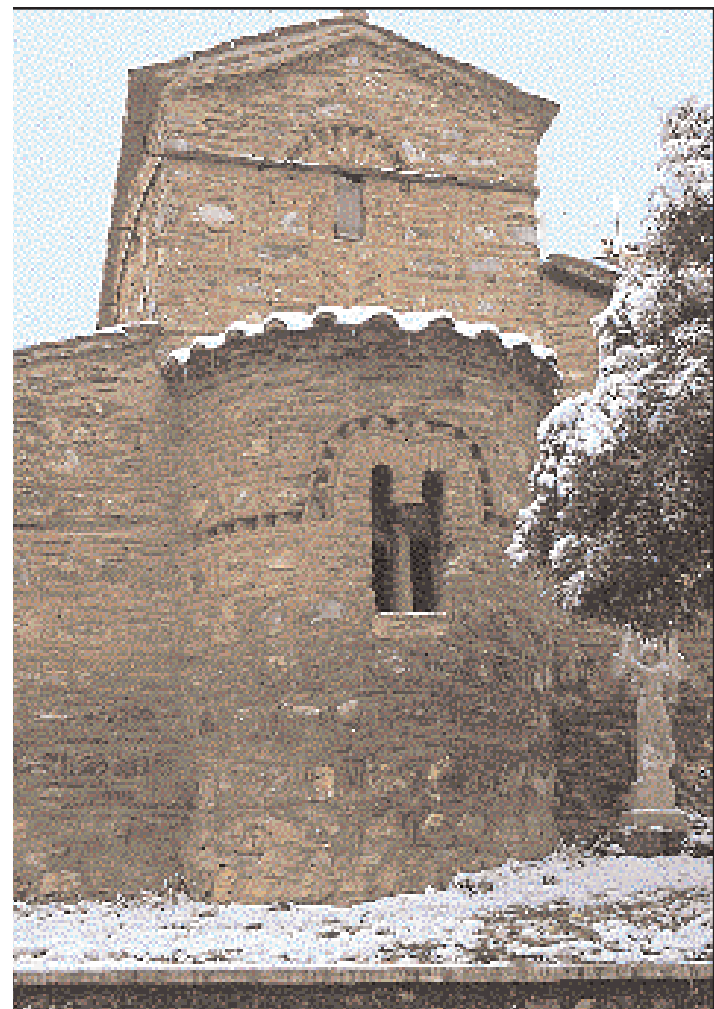

Παναγία η Κουμπελίδικη. Τρίκογχος ναός, χρονολογείται στα μέσα του 9ου αι. Χαρακτηριστικό στοιχείο και μοναδικό σε εκκλησία της Καστοριάς, ο ψηλός κυλινδρικός τρούλος (κουμπές). Σ' αυτόν οφείλει και το όνομά της. Ήταν ένας από τους ναίσκους της βυζαντινής ακροπόλεως των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Καστοριάς. Το σπουδαίο αυτό βυζαντινό μνημείο, με τοιχογραφίες στον εξωνάρθηκα, εσωνάρθηκα και κυρίως ναό, έφτασε αλώβητο ως την 1η Νοεμβρίου 1940. Τότε, σε βομβαρδισμό των Ιταλών καταστράφηκε, ευτυχώς μόνο ο τρούλος. Το 1949, βάσει παλαιών φωτογραφιών και αποτυπώσεων, ο Στ. Πελεκανίδης ανέλαβε και ολοκλήρωσε την ανακατασκευή του.

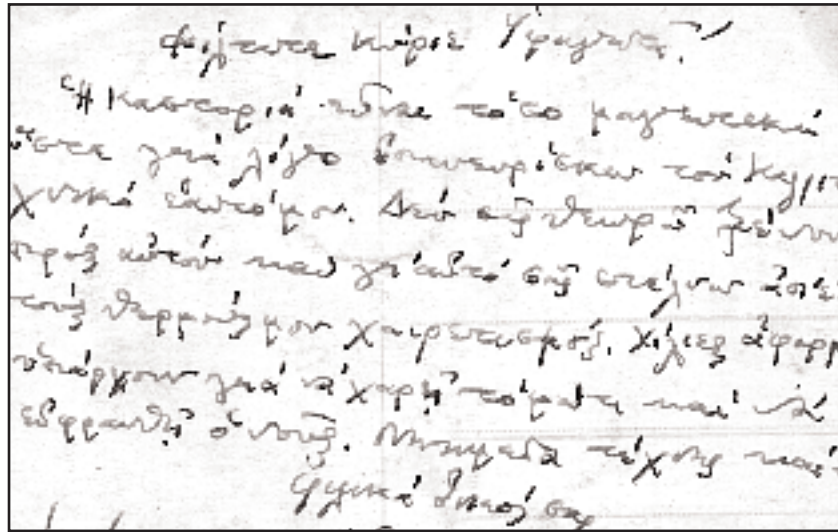
Δυτική πρόσοψη του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη, μονόκλιτος ναός του 12ου αι. Η τοιχοποιία, πλούσια σε διάκοσμο, εμφανίζει και αυτοτελείς ζώνες με πλίνθους (βήσαλα). Ανάμεσα στην ποικιλία των συνδυασμών, πάνω από την οριζόντια οδοντωτή ταινία, σχηματίζεται σειρά από κεφαλαία Ν. Σύμφωνα με τον ακαδημαϊκό Μ. Χατζηδάκη, μπορεί να αναφέρονται είτε στον κτίτορα Νικηφόρο (Κασνίτζη), είτε στον επώνυμο του ναού άγιο: Νικόλαο.

Αριστερά: Ο Ταξιάρχης της Μητροπόλεως, ανατολική άποψη. Τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα, χρονολογείται προς το τέλος του 9ου αι. ή αρχές του 10ου. Ο εξωτερικός διάκοσμος στην τοιχοδομία είναι παρόμοιος με τις άλλες εκκλησίες της πόλης. Στη δυτική πλευρά, στο εξωτερικό της εισόδου, διατηρούνται σημαντικές τοιχογραφίες με φυσιογνωμίες αγίων σε υπερφυσικό μέγεθος. Στην ΒΔ γωνιά του εσωνάρθηκα, σε βαθιά κόγχη, ύστερα από περιπέτειες σώματος και κεφαλής, αναπαύεται ο ρομαντικός αγωνιστής του Μακεδονικού Αγώνα Παύλος Μελάς. Τον ναό διακοσμούν τοιχογραφίες δύο περιόδων. Πάνω: Βήσαλα με χάραγμα - επιγραφή, που βρέθηκε σε εξωτερική πλευρά του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως από τον καθηγητή Νίκο Μουτσόπουλο. Αποτοιχίστηκε το 1988 και μελετήθηκε από τον ίδιο. Τέτοιες, φαινομενικά ασήμαντες ανακαλύψεις, απαντούν πολλές φορές σε σημαντικά ερωτήματα που θέτουν τα μνημεία.

Μονή της Παναγίας της Μαυριώτισσας. Είσοδος στο καθολικό. Κάτω απ' το υπόστεγο σώζονται ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες. Το κτίσμα και το πρώτο στρώμα τοιχογράφησης τοποθετούνται στον 11ο ή αρχές του 12ου αι. Μονόχωρη εκκλησία, στον νότιο τοίχο της προσκολλήθηκε στον 16ο αι. το παρεκκλήσι του Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου. Το καθολικό διασώζει αποσπάσματα τοιχογραφιών και μόνο ο δυτικός τοίχος διατηρεί το σύνολο. Εικονογραφικό θέμα σπάνιο που συναντάμε εδώ, είναι η λιποθυμία της Παναγίας στη Σταύρωση και επίσης το επεισόδιο του Ιεφώνια στην παράσταση της Κοίμησης. Βρίσκεται 5 χιλ. ΝΑ της Καστοριάς και στην όχθη της λίμνης. Το τοπίο εδώ και η ιερότητα του χώρου, κάνουν την περιοχή ιδιαίτερα αγαπητή στους Καστοριανούς: περίπατος για τους ρομαντικούς, προσκύνημα για τους πιστούς.

«Φίλτατε κύριε Υψηλότη! Η Καστορία είναι τόσο μαγευτική ώστε για λίγο επανευρίσκω τον καλλιτεχνικό εαυτό μου. Δεν σας θεωρώ ξένον προς αυτόν και γι' αυτό σας στέλνω από εδώ τους θερμούς μου χαιρετισμούς. Χίλιες αφορμές υπάρχουν για να χαρεί το μάτι και ευφρανθεί ο νους. Μνημεία τέχνης και τοπίο». Αυτά γράφει σε φίλο στις 10/7/57 ο Θεσσαλονικιός συγγραφέας, Ν. Γ. Πεντζίκης, σε κάρτα που εικονίζει

την εκκλησία των Αγ. Αναργύρων, σταλμένη από την Καστορία. Μεγάλη και λυτρωτική χαρά δοκίμαζε ο Ν. Γ. Πεντζίκης, μελετώντας την τοιχοποιία των Εκκλησιών, που πίστευε πως είχε αποκαλυπτικό χαρακτήρα. Ακριβώς όπως το δέρμα του σώματος προδίδει τον ψυχισμό, όμοια διά μέσου της τοιχοποιίας εξωτερικεύονται τα εντός της Εκκλησίας δρώμενα. Η επισώρευση πολλών κοσμημάτων, στα βυζαντινά κτί-

σματα, όπως στις εκκλησίες της Καστορίας, καταργεί τον οδυνηρό ονειρικό συμβολισμό των τοίχων ως εμποδίων. Έτσι υπερνικάται η χρονική και χωρική αντίληψη, ώστε η τοιχοποιία να υπαγορεύει μία εικόνα προσευχής. Ασφαλώς απόψεις μυστικιστικές που, ωστόσο, γονιμοποιούσαν κατά τον προσφορότερο τρόπο τη γραφή και τη ζωγραφική του Ν.Γ. Πεντζίκη (αρχείο Π. Τσολάκη).

Συνέχεια από την 6η σελίδα

Αυτοκρατορίας. Αυτές όλες οι εκκλησίες του 10ου αιώνα είναι πάρα πολύ σπουδαίες. Είναι μικρές, ταπεινές, μονόχωρες πολλές φορές και είναι λάθος να τις αποκαλούμε μονόκλιτες βασιλικές.

Μονόχωροι ναοί, αλλά και τρίκογχοι και άλλοι τύποι. Πραγματικά και μόνο γι' αυτής της εποχής τα μνημεία αξίζει κανείς να επισκεφθεί την Καστοριά και θα ήθελα εδώ να τα ονοματίσω: ο Ταξιάρχης της Μητροπόλεως, ο Άγιος Στέφανος, οι Άγιοι Ανάργυροι, η Παναγία η Κουμπελίδικη, η Μεταμόρφωση του Σωτήρος απέναντι στους λόφους του Τοιχίου, ο Άγιος Νικόλαος του άρχοντα Κασνίτζη και βεβαίως δεν πρέπει να ξεχάσω το πε-

ρίφημο μοναστήρι, την Παναγία τη Μαυριώτισσα, ένα από τα πιο αγαπητά σε μένα, που βρίσκεται σε ένα ιδανικό τοπίο.

Τοιχοποιία σαν κέντημα

Όλα αυτά τα μνημεία είναι μικρά μεν, αλλά κομψοτεχνήματα με την κεραμοπλαστική τους διακόσμηση εξωτερική και εσωτερική, τη θαυμάσια τοιχοποιία που είναι σαν κέντημα, γι' αυτό και οι βυζαντινοί την ονόμαζαν «ύφανση».

Για λόγους σταθερότητας, όπως έχω υποστηρίξει στα βιβλία μου, οι πλίνθοι εναλλάσσονταν με λίθους στους τοίχους των εκκλησιών. Στις εκκλησίες αυτές διαπιστώνουμε

μία τρομακτική τάση προς το ύψος είτε με τους τρούλους είτε με το κεντρικό κλίτος.

Μπορεί παλαιότερα στην ίδρυσή τους να ήταν κέντρα ενός μικρού μοναστηριού, πολλές φορές οικογενειακού χαρακτήρα, χτισμένες από κάποιο μαχαλά ή από κάποιον άρχοντα, ο οποίος στο τέλος της ζωής του είχε σκοπό να αναχωρήσει σε αυτές. Και οι άλλοι αιώνες έχουν να επιδείξουν λαμπρά μνημεία και όχι μόνο στην αρχιτεκτονική, αλλά και στη ζωγραφική.

Οι τρίκλιτες της Τουρκοκρατίας

Οι μεγάλες εκκλησίες, οι τρίκλιτες είναι της εποχής της Τουρκοκρατίας που κάλυπταν πια τις ανά-

γκες του κόσμου. Το κεντρικό κλίτος στις μεγάλες εκκλησίες είναι ορισμένες φορές υπερυψωμένο για λόγους φωτισμού. Μιμούνται κατά κάποιον τρόπο τα παλαιοχριστιανικά παραδείγματα των μεγάλων βασιλικών, όπως του Αγίου Δημητρίου και της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη. Είναι ένας τύπος που επανήλθε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όπου οι τεχνίτες με ευτελέστατα υλικά κατόρθωσαν να δημιουργήσουν χώρους που και εξυπηρετούσαν, αλλά και προσέφεραν την εσωτερική ενόραση που ήταν απαραίτητη. Με τη διαφορά ότι πια το εσωτερικό είναι πιο σκοτεινό, οι τοιχογραφίες έχουν πιο σκοτεινά χρώματα, το θεματολόγιο διαφοροποιείται, τονίζονται ιδιαίτερα τα μαρτύρια των Αγίων, τα Συναξάρια, για να μαθαίνει ο υπόδουλος λαός, ο ραγιάς, να υποφέρει τα δεινά του με μεγαλύτερη υπομονή.

Όλες οι βασιλικές της Καστορίας είναι του ίδιου τύπου με κορύφωμα τη Μητρόπολη, τον Άγιο Νικόλαο που έχει ωραίες εικόνες, πλάι στο μικρό κομψοτέχνημα του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως, το τρίκλιτο εκκλησάκι με υπερβολικά υπερυψωμένο το κεντρικό του κλίτος.

Γενικά ο βυζαντινός ναός δεν ζητούσε αξίες σημερινές, όπως είναι ο άπλετος φωτισμός. Στον κόσμο που ήθελε να πάει να προσευχηθεί του προσφερόταν ένας χώρος κατάλληλος για κατάνυξη, για να μπορέσει τη δέησή του να την αποστείνει στο Θεό μέσα σε μια ατμόσφαιρα απομόνωσης και γαλήνης.

Η Καστοριά είναι ολόκληρη ένα μουσείο του Βυζαντίου. Εμείς πρέπει ως κόρη οφθαλμού να την προσέχουμε. Η Καστοριά, μαζί με τα μνημεία της Πρέσπας στη Φλώρινα και στα βουνά επάνω, το Ζευγοστάσι, η Ομορφοκκλησιά αποτελούν το δυναμάρι του έθνους μας και την απόδειξη της συνέχειας και ποιότητας του ελληνισμού, όταν οι άλλοι λαοί ακριβώς αυτή την εποχή δεν είχαν τίποτα.

Παναγία η Κουμπελίδικη. Αποψη από Ν.Α. (φωτογ. 1915). Ο βυζαντινός τρούλος ακέραιος, πρόκειται γι' αυτόν που βομβάρδισαν οι Ιταλοί το 1940. Πίσω κυριαρχεί το νεοκλασικό κτίριο του παλαιού Γυμνασίου που κατεδαφίστηκε πριν από λίγες δεκαετίες. Ελλάδα μετά τον πόλεμο και τον εκσυγχρονισμό, ευθυγραμμισμένη στο μοντέρνο.

Βυζαντινή οχύρωση

Οι ιστορικές περιπέτειες της πόλης συνδέονται άμεσα με τα τείχη της

Του **Γιώργου Κακαβά**

Βυζαντινολόγος - Ιστορικός της Τέχνης

ΜΟΝΑΔΙΚΟΙ και αδιάφευστοι μάρτυρες για τη βυζαντινή οχύρωση της Καστοριάς παραμένουν οι γραπτές μαρτυρίες βυζαντινών συγγραφέων και ξένων περιηγητών, οι παλιές χαλκογραφίες και οι φωτογραφίες, καθώς και τα λείψανα των τειχών της που διατρανώνουν τη σημασία των οχυρωματικών έργων της πόλης και μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια γενική εικόνα του σχήματος και της μορφής τους. Σε όλη τη διάρκεια της πολυτάραχης ιστορίας της η πόλη της Καστοριάς, εκτός από τη φυσική οχύρωση που της προσέφερε περιμετρικά η λίμνη, περιβαλλόταν από ισχυρά τείχη, που της παρείχαν επιπλέον ασφάλεια. Ο κύριος αμυντικός κλοιός ήταν, από τα χρόνια τουλάχιστον του Ιουστινιανού, στο λαϊμό της χερσονήσου. Το μικρό πλάτος της ξηράς στη θέση αυτή διευκόλυνε την άμυνα. Μετά ένα μικρό επίπεδο τμήμα της, όπου υπήρχε τεχνητό αμυντικό χαντάκι που απέκοπτε τη χερσόνησο, άρχιζαν στην απότομη πλαγιά τα τείχη ενισχυμένα με τετράγωνους και στρογγυλούς πύργους. Αρχικά στα μεγάλα τείχη του λαϊμού υπήρχε μια μόνο πύλη η «Εξώπορτα» ή «Μεγάλη Πόρτα» στη θέση της σημερινής πλατείας Δαβάκη. Αργότερα οι Τούρκοι άνοιξαν κοντά της και δεύτερη μικρότερη είσοδο. Η πόλη επάνω στη χερσόνησο περιβαλλόταν από τείχη που άρχιζαν από το λαϊμό στη θέση όπου κτίστηκε, πολύ αργότερα, ο Μεντρεσές και προχωρούσαν κατά μήκος των οδών Κελέτρου και Παπαρέσκα στη θέση «λουτρά» και έφθαναν μέχρι το κατεδαφισθέν τζαμί «Ταμπαχανέ». Εκεί άλλαζαν κατεύθυνση προς τον περίβολο του γυμνασίου, όπου, αφού ενισχύονταν με δύο ισχυρούς προβόλους περνούσαν πίσω από την ανατολική πλευρά της Κουμπελιδικής, όπου ξεκινούσε και η ακρόπολη των τειχών, της οποίας σήμερα δε σώζονται λείψανα ικανά ώστε να προσδιορίζουν την ακριβή της θέση.

Τα τείχη στη συνέχεια προχωρούσαν βόρεια, κατέβαιναν προς την εκκλησία της Παναγίας Φανερωμένης και έκλειναν πάλι στα τείχη του λαϊμού στα Ψαράδικα. Η βόρεια πλευρά της οχύρωσης δεν ήταν ιδιαίτερα αξιόλογη γιατί στο μέρος εκείνο υπάρχει απότομη φυσική πλαγιά που κάνει πολύ δύσκολη την προσπέλαση, γι' αυτό και δε σώζονται παρά ελάχιστα λείψανα. Αξιοπεριεργό είναι ότι οι βυζαντινοί κατοικούσαν και έξω από την περιτειχισμένη πόλη προς το εσωτερικό του λόφου όπου υπήρχαν σημαντικοί ναοί, οικίες αρχόντων, μικρά ή μεγάλα μοναστήρια και νεκροταφεία. Η ύδρευση της τευχισμένης πόλης γινόταν με δεξαμενές, απομεινάρια των οποίων σώζονται επάνω από τη μονή της Παναγίας Φανερωμένης της «Κινστερνιατιστής».

Η οχύρωση της Καστοριάς, όπως αποτυπώνεται στο περιθώριο χαλκογραφίας του Αγ. Νικολάου στα μέσα του 18ου αι. Διακρίνεται περιτειχισμένη ακρόπολη με δύο εκκλησίες, του Αγ. Γεωργίου και της Παναγίας. Τα σωζόμενα τμήματα της βυζαντινής οχύρωσης δεν αντιστοιχούν με αυτά της χαλκογραφίας.

Το δύσβατο και οχυρόν της Καστοριάς ιδιαίτερα τονίζουν οι βυζαντινοί συγγραφείς. Τον 6ο αιώνα ο Προκόπιος στο «Περί κτισμάτων» έργο του γράφει ότι ο Ιουστινιανός ίδρυσε νέα πόλη, όχι στην παλιά θέση της Διοκλητιανούπολης, που ανασκάφηκε πρόσφατα βορείως του Αργού Ορεστικού στο Αρμενοχώρι, αλλά σε ασφαλή θέση στη χερσόνησο της λίμνης Καστοριάς: «πόλιν εν τη νήσω οχυρωτάτην εδείματο».

Πολύ παραστατική είναι η περιγραφή των τειχών της Καστοριάς που παραθέτει η Άννα Κομνηνή στο έκτο βιβλίο της «Αλεξιάδας», όταν διηγείται την ανακατάληψη της πόλης από τον Αλέξιο Κομνηνό και το στρατηγό του Γεώργιο Παλαιολόγο. «Ο αυτοκράτορας αφού εξόπλισε τους στρατιώτες του με ισχυρότατα όπλα για τηχομαχία και για συμπλοκές έξω από τα τείχη, πήρε την άγουσα προς το φρούριο. Ίδου πώς είναι η τοποθεσία: υπάρχει μια λίμνη, η λεγόμενη της Καστοριάς, μέσα στην οποία μπάνει μια προεξοχή της στε-

ριάς που διευρύνεται στην άκρη της καταλήγοντας σε πετρώδεις λόφους. Γύρω από την προεξοχή είναι οικοδομημένοι πύργοι και μεσοπύργια εν είδει φρουρίου, το οποίο και ονομάζεται Καστοριά».

Στην Τουρκοκρατία η Καστοριά δίνεται αρχικά ως χάσι (ατομική ιδιοκτησία) στη Φατμέ Σουλτάνα, ενώ από το 1526 και εξής ανήκει στο Σουλτάνο. Στο βυζαντινό της κάστρο κατοικούν τώρα οι Τούρκοι, στον ανατολικό της τομέα οι Έλληνες και στο νότιο οι Εβραίοι. Ο Εβλιγιά Τσελεμπί, Τούρκος γεωγράφος του 17ου αιώνα, στο «Οδοιπορικό» του καταγράφει με λεπτομέρεια πολλά και ενδιαφέροντα για το κάστρο της Καστοριάς: «Το κάστρο της λίμνης της Καστοριάς είναι ένα όμορφο κάστρο χτισμένο με πελεκητές πέτρες στη δυτική πλευρά μιας μεγάλης λίμνης... πάνω σε έναν απόκρημνο και ισχυρό βράχο. Οι τοίχοι του είναι πολύ υψηλοί. Προς τα δυτικά έχει δυο ισχυρές και δυνατές σιδερένιες πύλες. Στο εσωτερικό του κάστρου υ-

πάρχουν τα σπίτια διακοσίων στρατιωτών. Μέσα στο κάστρο δεν υπάρχουν καθόλου άπιστοι Έλληνες. Έχει ισχυρούς και δυνατούς πύργους που βλέπουν προς τη λίμνη. Στον πύργο που είναι στη βάση της πύλης του κάστρου, βρίσκεται το τζαμί του σουλτάνου Μεχμέτ. Το έξω από τα τείχη τμήμα της πόλης έχει 20 συνοικίες, 16 από αυτές είναι συνοικίες απίστων και μια είναι εβραϊκή. Το κάστρο της και αυτό μέσα στη λίμνη, είναι επάνω σε ένα βραχώδες ακρωτήριο, όμοιο με νησί... έχει συνολικά 70 εκκλησίες, όλες στην άκρη της λίμνης. Από την Κωνσταντινούπολη και άλλους τόπους, ως και από τη χώρα της Μόσχovas έρχονται τάματα από τους άπιστους γουνοποιούς για τις εκκλησίες αυτές» (Β. Δημητριάδης, Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί, Ε.Μ.Σ. 39 (1973), 163-171).

Τέλος, η οχύρωση της Καστοριάς αποτυπώνεται στο περιθώριο χαλκογραφίας του αγίου Νικολάου που χρονολογείται στα μέσα του 18ου αιώνα. Η εξιδανίκευση και η αναζήτηση της συμμετρίας που επεδίωξε ο άγνωστος καλλιτέχνης διαστρεβλώνουν την πραγματική εικόνα που θα είχαν τα τείχη με την ακρόπολη στην εποχή του και δεν μας επιτρέπουν την ταύτιση των σωζόμενων λειψάνων της βυζαντινής οχύρωσης με τα αντίστοιχα της χαλκογραφίας.

Πιθανότατα τα βυζαντινά τείχη της Καστοριάς με τους ψηλούς πύργους και τη φροντισμένη τοιχοποιία κτίστηκαν ή ανακαινίστηκαν μετά την ανακατάληψη της πόλης από τον αυτοκράτορα Βασίλειο το Βουλγαροκτόνο, το 1018, όταν χρειάστηκε να επισκευασθεί ή να ενισχυθεί περισσότερο η οχύρωσή της για να εξασφαλισθεί η σπουδαία από στρατηγικής άποψης θέση της Καστοριάς. Ας μη λησμονούμε ότι στα τέλη του ίδιου αιώνα τα τείχη της είναι τόσο ισχυρά που ο Αλέξιος Κομνηνός, ύστερα από τις μάταιες προσπάθειες των αυτοκρατορικών στρατευμάτων να κατακτήσουν το απόρρητο κάστρο, πετυχαίνει την άλωση της Καστοριάς με αιφνιδιασμό από τα νότια και με την εθελούσια παράδοση των Νορμανδών. Παρόλα αυτά, η χρονολόγηση των διαδοχικών φάσεων της βυζαντινής οχύρωσης δεν μπορεί να είναι σίγουρη έως ότου νέα ανασκαφικά δεδομένα μας δώσουν ασφαλή χρονολογικά στοιχεία. Τα αξιοθαύμαστα απομεινάρια της βυζαντινής οχύρωσης της Καστοριάς, που ολοκληρώθηκε σταδιακά και με διάφορες επεμβάσεις, πιστοποιούν τις μακρόχρονες πολεμικές περιπέτειες που γνώρισε η πόλη, διευρύνουν την εικόνα για τη φρουριακή αρχιτεκτονική στο νεοραγικό χώρο της Δυτικής Μακεδονίας και βοηθούν να αντιληφθούμε με μεγαλύτερη διαύγεια τη στρατηγική σημασία που είχε αποκτήσει η συνοριακή αυτή αρχοντοπολιτεία της βυζαντινής επικράτειας.

Ο Άγιος Βασίλειος στο ναό των Αγίων Αναργύρων. Σε αυτή την τοιχογραφία διακρίνουμε το πρώτο και το δεύτερο στρώμα ζωγραφικής. Στο πρώτο, τέλη 10ου αι. – αρχές 11ου, τα πρόσωπα είναι ανέκφραστα και το πλάσιμο επίπεδο.

Ενθρονοι Απόστολοι, κρατώντας ανοιχτά βιβλία. Τμήμα τοιχογραφίας από τη Δευτέρα Παρουσία (ζωγραφική). Επίπεδη και γραμμική, με περιορισμένη χρωματική κλίμακα, έντονα περιγρά τα τέχνη του τελευταίου τετάρτου του 9ου αι., στην οποία ανήκουν και τα ψηφιδωτά του τρούλου

Μνημειακή ζωγραφική

Βυζαντινές και μεταβυζαντινές
τοιχογραφίες στην πόλη της Καστοριάς

Του **Ευθύμιου Ν. Τσιγαρίδα**

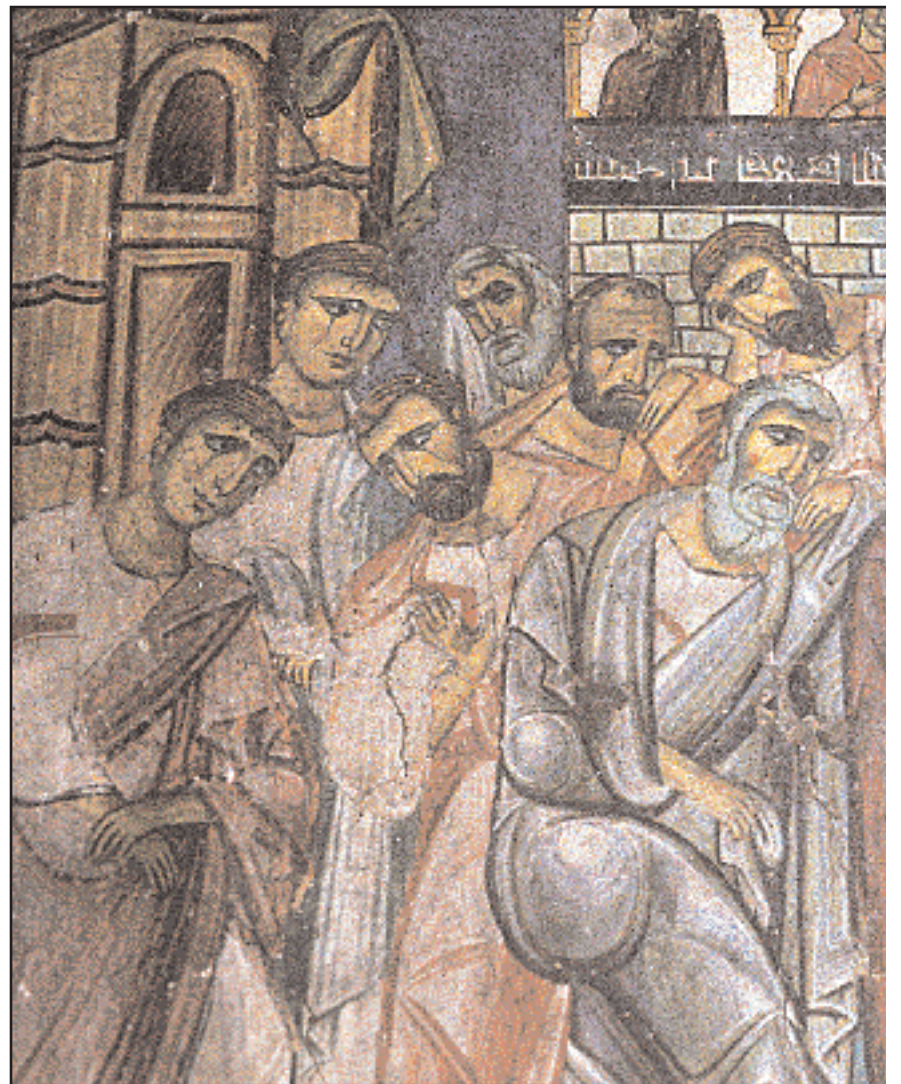
Αν. Καθηγητή Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης στο Α.Π.Θ., Εφόρον Αρχαιοτήτων

Η ΠΟΛΗ της Καστοριάς, λόγω της γεωγραφικής της θέσεως, αναδείχθηκε σ' ένα εξέχον κέντρο ακτινοβολίας του μεσαιωνικού Ελληνισμού, τόσο στα βυζαντινά χρόνια, όσο και την περίοδο της τουρκοκρατίας. Τούτο είναι έκδηλο όχι μόνο στην τέχνη των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, που σώθηκαν ως τις μέρες μας, αλλά και στη λαμπρότητα και ομορφιά των αρχοντικών της, που είναι καρπός μιας μακραίωνης πολιτιστικής

παράδοσης, που σε λίγες πόλεις συναντάμε να συνεχίζεται αδιάσπαστα μέσα στο χρόνο.

Στην πόλη της Καστοριάς κτίστηκαν και διακοσμήθηκαν με τοιχογραφίες πολλές εκκλησίες. Άλλες οφείλουν την ίδρυσή τους στη χορηγία επωνύμων αρχόντων της πόλεως, άλλες χτίζονται για να τιμήσουν τον άγιο προστάτη της πόλεως ή μιας οικογένειας ή ακόμη μιας συντεχνίας, ενώ άλλες οφείλονται στην ευλάβεια των ξενιτεμένων χριστιανών της πόλεως.

Οι περισσότερες από τις βυζαντινές εκκλησίες έχουν φροντισμένη **Συνέχεια στην 12η σελίδα**

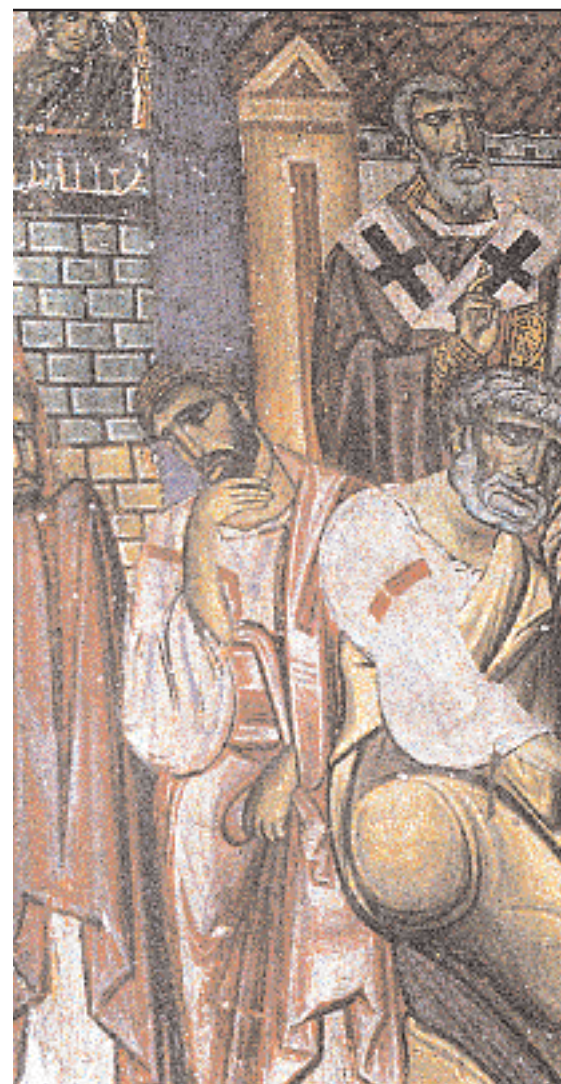
Οι Απόστολοι σε θλίψη και κάτω από τις θρηνούσες, κουφική (ψευδοκουφική) επιγραφή. Λεπτομέρεια Παναγίας της Μαυριώτισσας. Εντονη η εξηρησιονιστική διάθεση και η πραγματολογική τάση που διαντικλασικό πνεύμα που συναντούμε σε έργα της φραγκοκρατούμενης περιοχής της ανατολικής

σία στο νάρθηκα του Αγίου Στεφάνου (πρώτο στρώμα και σχηματική πτυχολογία. Πρόκειται για την ου της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης.

Η Κοίμηση της Θεοτόκου, τοιχογραφία στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη. Σε αυτήν την παράσταση, καθώς και σε άλλες του ίδιου ναού, υπάρχει συγκινησιακή ένταση στην έκφραση του προσώπου, με τους βολβούς των ματιών εξόφθαλμους. Χαρακτηριστικό της ζωγραφικής την περίοδο των Κομνηνών, το τρίτο τέταρτο του 12ου αι. Το ίδιο παρατηρούμε στους Αγίους Αναργύρους και στο Νέρεζι των σημερινών Σκοπίων.

εία από την Κοίμηση της Θεοτόκου στο καθολικό της ακρίνει τη ζωγραφική αυτού του ναού. Εντάσσεται στο Με σογείου, τέλη 12ου και πρώτες δεκαετίες 13ου αι.

Λεπτομέρεια από την τοιχογραφία «Ιαση της πεθεράς του Πέτρου». Στο βάθος, ανάμεσα στα αρχιτεκτονήματα, διακρίνονται στήλι από το σχετικό χωρίο του Ευαγγελιστή Μάρκου. Τοιχογραφία στο παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Φιλοτεχνήθηκε το 1552 από τον ζωγράφο Ευστάθιο Ιακώβου, όπως αναφέρει και η κτιτορική επιγραφή.

Συνέχεια από την 10η σελίδα

εξωτερική τοιχοποιία με πλίνθινη διακόσμηση. Αντίθετα, οι εκκλησίες της τουρκοκρατίας είναι ταπεινές και άσημες στην εξωτερική τους εμφάνιση. Ωστόσο όλες μαζί συνθέτουν ένα μοναδικό σύνολο βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης και πολιτισμού, που καλύπτει την περίοδο από τον 9ο αιώνα και φτάνει χωρίς διακοπή έως τον 19ο αιώνα.

Οι παλιότερες τοιχογραφίες των ναών της Καστοριάς χρονολογούνται στο 9ο-10ο αιώνα και σώζονται στο ναό του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως, στο ναό του Αγίου Στεφάνου, στο ναό του Αγίου Δημητρίου της ενορίας Οικονόμου και στο ναό του Ταξιάρχη του Γυμνασίου. Από απόψεως τέχνης, οι τοιχογραφίες της περιόδου αυτής, που διακρίνονται για τα σκληρά, άκαμπτα περιγράμματα, την επίπεδη γραμμική πτυχολογία και την πλήρη απουσία σωματικού όγκου, ανήκουν σ' ένα αρχαϊκό καλλιτεχνικό ρεύμα, του οποίου συγγενείς εκφράσεις συναντάμε κυρίως στις τοιχογραφίες του τέλους του 9ου και του 10ου αιώνα στους ναούς της Καπαδοκίας.

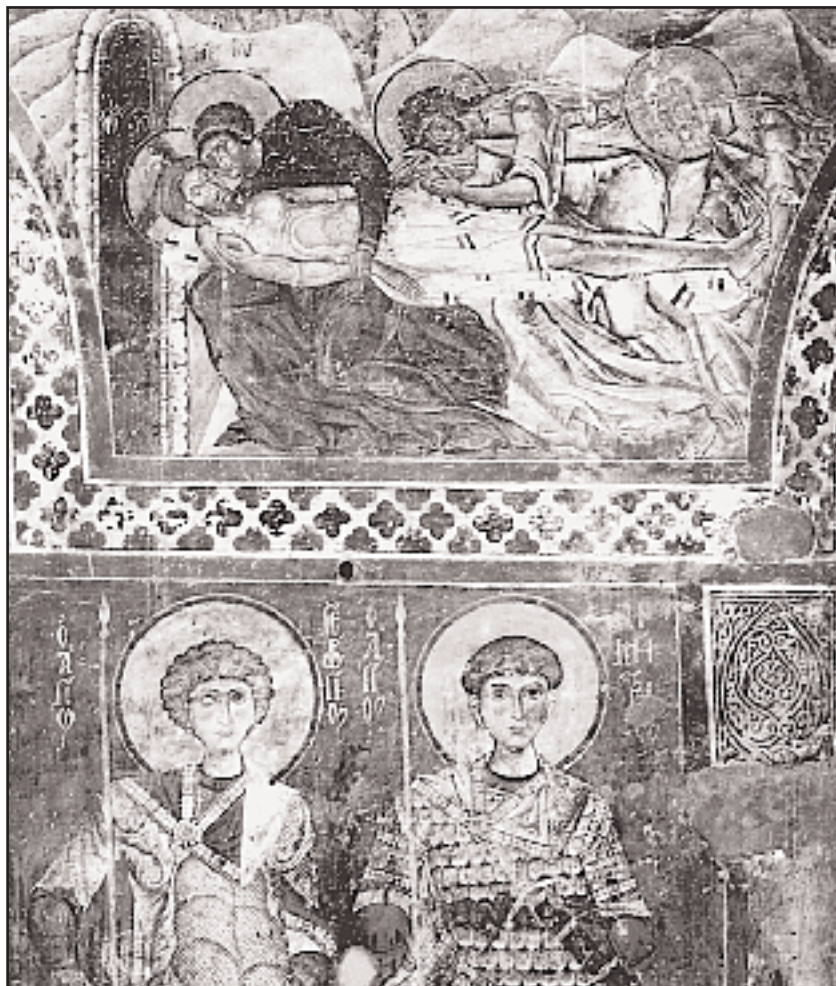
Ειδικότερα στο ναό του Αγίου Στεφάνου το μεγαλύτερο μέρος του στρώματος ζωγραφικής της περιόδου αυτής, το οποίο αρχικά κάλυπτε όλο το ναό, διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Οι τοιχογραφίες αυτές, που παρουσιάζουν εξαιρετικό καλλιτεχνικό ενδιαφέρον, συνθέτουν ένα πλήρες, πρώιμο εικονογραφικό πρόγραμμα, που δυστυχώς δεν έχει ερευνηθεί και μελετηθεί. Από τη ζωγραφική της περιόδου αυτής στο ναό εντυπωσιάζει η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, που εκτείνεται σ' όλο το νότιο τμήμα και αποτελεί μια από τις παλιότερες απεικονίσεις του θέματος.

Στο τέλος του 10ου με αρχές του 11ου αιώνα τοποθετείται το αρχαιότερο στρώμα ζωγραφικής, που διατηρείται σήμερα σε ορισμένα σημεία του ναού των Αγίων Αναργύρων.

Η σημαντικότερη περίοδος

Από το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα και το πρώτο μισό του 12ου αι. δε σώζονται τοιχογραφίες στους ναούς της Καστοριάς. Αντίθετα, από το δεύτερο μισό του 12ου και τις αρχές 13ου αιώνα έχουν διατηρηθεί αξιόλογες τοιχογραφίες στους ναούς: του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη, των Αγίων Αναργύρων, του Αγίου Στυλιανού, του Αγίου Δημητρίου ενορίας Ελεούσης, του Αγίου Στεφάνου και της Παναγίας Μαυριώτισσας. Οι τοιχογραφίες αυτές, που εκπροσωπούν σε υψηλό επίπεδο τα κύρια καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής, συνθέτουν μαζί με τις φορητές εικόνες της ίδιας εποχής που έχουν σωθεί, τη σημαντικότερη περίοδο της βυζαντινής ζωγραφικής στην πόλη της Καστοριάς.

Από τις τοιχογραφίες της περιό-

Ο Επιτάφιος Θρήνος και οι Άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, τοιχογραφία στο ναό των Αγίων Αναργύρων (δευτέρο στρώμα ζωγραφικής, γύρω στα 1180). Οι άγιοι αποδίδονται με ιερατικότητα. Αυστηροί, και με εκφραστικότητα. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στους χρωματισμούς και το σχεδιασμό των ενδυμάτων.

δου αυτής οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη, μιας μικρής μονόκλιτης βασιλικής που βρίσκεται στο κέντρο της πόλεως, οφείλονται σύμφωνα με την επιγραφή που σώζεται στο ναό, στο μάγιστρο Νικηφόρο Κασνίτζη, ο οποίος διακόσμησε το ναό «χρωματουργίαις και παντοδαπαίς εικόνων ποικιλίαις».

Οι τοιχογραφίες αυτές, των οποίων η χρονολόγηση στην εικοσαετία 1160-1180 έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτή, ανήκουν σε μια καλλιτεχνική τάση που χαρακτηρίζεται ως κλασικίζουσα ή ακαδημαϊκή. Η ζωγραφική του ναού του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη διακρίνεται από μια έφεση προς τις μνημειακές συνθέσεις, που κυριαρχούνται από έναν ήρεμο ρυθμό, αλλά και από τις νηφάλιες στάσεις των μεμονωμένων μορφών.

Της ίδιας περίπου περιόδου σώζονται τοιχογραφίες στην τρίκλιτη, αρχικά καμαροσκέπαστη, βασιλική των Αγίων Αναργύρων. Κτήτορας των τοιχογραφιών αυτών είναι ο Θόδωρος Λημνιώτης, που μαζί με τη γυναίκα του Άννα Ραδινή και το γιο του Ιωάννη εικονίζεται να προσφέρει το ομοίωμα της εκκλησίας στην ολόσωμη Παναγία, που εικονίζεται στο μέσον του βορείου κλείτους. Ο κτήτορας Θεόδωρος Λημνιώτης και η οικογένειά του, που εικονίζονται ντυμένοι με επιδεικτική πολυτέλεια, ανήκουν πιθανότατα στην αριστοκρατία της Καστοριάς. Οι τοιχογραφίες αυτές, που χρονολογούνται στη δεκαετία του 1180 αποδίδονται σε τρεις καλλιτέ-

χνες διαφορετικών καλλιτεχνών καταβολών. Σημαντικότερες θεωρούνται οι τοιχογραφίες εκείνες, που αποδίδονται στον ανώνυμο ζωγράφο, που συμβατικά ονομάστηκε Α. Οι τοιχογραφίες αυτές είναι έργο ενός προικισμένου καλλιτέχνη που είναι γνώστης των εκφραστικών κατακτήσεων της εποχής του, όπως αυτό φαίνεται και από την παράσταση του Επιταφίου Θρήνου.

Η ζωγραφική του ξεχωρίζει με τις κομψές, πανύψηλες κορμοστασίες, τη συστροφή των σωμάτων στο χώρο, τη χυτή πτυχολογία, την κολλημένη στο σώμα. Ακόμη τα πρόσωπα διακρίνονται από έκφραση ψυχικής έντασης, ενώ συχνά είναι ρεαλιστικά δύσμορφα. Η ζωγραφική αυτή συνδέεται με τη λεγόμενη «δυναμική» τεχνοτροπία, της οποίας έργα σώζονται στη Μακεδονία, στην Κύπρο, στην Κρήτη, στη Σικελία, στη Ρωσία και αλλού. Η παρουσία της τεχνοτροπικής αυτής τάσης σε τόσο απομακρυσμένους μεταξύ τους τόπους δείχνει ότι η αυτή έχει διαμορφωθεί σε ένα μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο, την Κωνσταντινούπολη, απ' όπου διαχέεται στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας.

Μαυριώτισσα - Κουμπελίδικη

Από τις τοιχογραφίες της περιόδου που εξετάζουμε ξεχωρίζουν για τον εξπρεσιονισμό και τα ρεαλιστικά στοιχεία της τέχνης τους οι παλιότερες τοιχογραφίες που σώζονται στο ναό της Παναγίας Μαυριώ-

τισσας, που ήταν άλλοτε καθολικό βυζαντινού μοναστηριού. Οι τοιχογραφίες της περιόδου αυτής, καθώς σώζονται αποσπασματικά, δεν παρέχουν αρκετά στοιχεία για την ανασύνθεση του εικονογραφικού προγράμματος του ναού. Από τις σωζόμενες τοιχογραφίες ξεχωρίζουν η μνημειακή σύνθεση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και η Σταύρωση στο δυτικό τμήμα του κυρίως ναού, καθώς και η Δευτέρα Παρουσία που απλώνεται στο νότιο τμήμα.

Από την πρώτη περίοδο της τέχνης των Παλαιολόγων, οι μόνες τοιχογραφίες που έχουν σωθεί στην Καστοριά, βρίσκονται στο ναό της Παναγίας Μαυριώτισσας και κυρίως στο ναό της Παναγίας Κουμπελίδικης. Λίγο πριν από τα μέσα του 13ου αι., χρονολογούνται οι εξωτερικές τοιχογραφίες στον δυτικό τοίχο του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως. Η ζωγραφική της περιόδου αυτής στην Παναγία Μαυριώτισσα, που έχει χρονολογηθεί στα 1259-1264, εντάσσεται σ' ένα συντηρητικό ρεύμα του δεύτερου μισού του 13ου αιώνα, το οποίο χαρακτηρίζεται από την υιοθέτηση τεχνικών και τρόπων της υστεροκομνηνειακής τέχνης.

Στο ναό της Παναγίας Κουμπελίδικης το παλιότερο στρώμα ζωγραφικής που σώζεται χρονολογείται στην εικοσαετία 1260-1280 και απηχεί αντιπροσωπευτικές τάσεις της τέχνης της εποχής. Από απόψεως τέχνης τα κύρια χαρακτηριστικά της ζωγραφικής της Παναγίας Κουμπελίδικης είναι η εκλεπτυσμένη χρωματολογία με την αρμονία των χρωματικών συνδυασμών, το ενιαίο, πρασινωπό πλάσιμο στα πρόσωπα και η πλούσια με πλατείς κυματισμούς και πλαστικότητα πτυχολογία, που αποδίδει τα σώματα ογκώδη. Τα χαρακτηριστικά αυτά κατατάσσουν τη ζωγραφική της Παναγίας Κουμπελίδικης στη λεγόμενη «ογκηρή» τεχνοτροπία, μια κυρίαρχη τάση στην τέχνη του δεύτερου μισού του 13ου, που απηχεί καλλιτεχνικές διεργασίες που εκδηλώνονται στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη, την περίοδο αυτή.

Από το πρώτο μισό του 14ου αιώνα δεν έχουν σωθεί, τοιχογραφίες στα μνημεία της Καστοριάς, παρά το γεγονός ότι σε άλλες πόλεις ή περιοχές της Μακεδονίας η περίοδος αυτή είναι εξαιρετικά γόνιμος.

14ος αιώνας

Αντίθετα, από τα μέσα του 14ου αιώνα παρατηρείται στην Καστοριά έντονη οικοδομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα, που κλιμακώνεται σ' όλη τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, ακόμη και μετά την τουρκική κατάκτηση της πόλεως (1386). Νέοι ναοί ανεγείρονται και διακοσμούνται με τοιχογραφίες και εικόνες, ενώ σε παλαιούς ναούς, όπως στον Ταξιάρχη της Μητροπόλεως ανανεώνεται η ζωγραφική διακόσμηση (1359-1360).

Στην ιδιαίτερα ταραχώδη αυτήν περίοδο τοποθετείται η ανακοινωδόμενη και η διακόσμηση εννέα να-

ών: του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη, του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383-84), αλλά και όπως είχαν την ευκαιρία να αποδείξω αλλού, του Αγίου Νικολάου της Μητροπόλεως, του Αγίου Νικολάου της ενορίας του Αγίου Λουκά, του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, της Παναγίας Φανερωμένης, του Ιωάννου του Προδρόμου, που βρίσκεται στην πλατεία Ομονοίας και του Αγίου Αλυπίου.

Οι τοιχογραφίες των μνημείων που αναφέραμε είναι έργο καλλιτεχνικών εργαστηρίων, η δραστηριότητα των οποίων απλώνεται εκτός από την πόλη της Καστοριάς, στο χώρο της σημερινής Αλβανίας και της μεζονος Μακεδονίας (Πρέσπα, Αχρίδα, Πρίλεπ). Η διακόσμηση λ.χ. του ναού του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη, που χρονολογείται στα 1384-85, έχει αποδοθεί σ' ένα εργαστήριο το έργο του οποίου έχει αναγνωριστεί και σε άλλες εκκλησίες, όπως στην εκκλησία της Γεννήσεως στο Mali Grad (1368-69), που βρίσκεται σήμερα στο αλβανικό τμήμα της λίμνης Πρέσπας, αλλά και στην εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής στο Μπόριε της Κορυτσάς (1390).

Από απόψεως τέχνης τα εργαστήρια αυτά συνεχίζουν την παράδοση της τέχνης του πρώτου τετάρτου του 14ου αιώνα. Ειδικότερα μάλιστα στη διάταξη του εικονογραφικού προγράμματος, στην εικονογραφία κάθε σκηνής, καθώς και στην τεχνοτροπία που ακολουθούν, δείχνουν προσήλωση στις καταβολές της τέχνης των μνημείων των πρώτων δεκαετιών του 14ου αιώνα και μάλιστα των καλλιτεχνικών εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, έτσι όπως αυτά είναι γνωστά μέσα από τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Ορφανού, της Αγίας Αικατερίνης και του ναού του Χριστού στη Βέροια.

Η σύνδεση των εργαστηρίων αυτών της Καστοριάς –που χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα στη διακόσμηση των ναών και θέτουν την τέχνη τους στην υπηρεσία των Ελλήνων, Σέρβων και Αλβανών αρχόντων της μεζονος Μακεδονίας και της Βορείου Ηπείρου– με τη ζωγραφική της Θεσσαλονίκης αναδεικνύει την πόλη του Αγίου Δημητρίου ως κέντρο της καλλιτεχνικής διαμόρφωσης των καλλιτεχνών που τα απαρτίζουν.

Από το πρώτο μισό του 15ου αιώνα οι τοιχογραφίες που σώζονται σε ναούς της Καστοριάς εντοπίζονται στο ναό των Αγ. Τριών (1401) στην Παναγία Ρασιώτισσα (1411;) στον Ταξιάρχη της Μητροπόλεως (εξωτερικές τοιχογραφίες) και στον Αγ. Ανδρέα του Ρουσούλη. Από τις τοιχογραφίες αυτές ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αυτές που σώζονται στο ναό του Αγίου Ανδρέου του Ρουσούλη, γιατί συνιστούν το μόνο εικονογραφικό σύνολο που έχει σωθεί σχεδόν ακέραιο από την περίοδο αυτή σε ναό της Καστοριάς. Οι τοιχογραφίες αυτές, που μπορούν να τοποθετηθούν στη δεκαετία 1420-1430 είναι έργο ενός

Οι Άγιοι Θεόδωροι, τοιχογραφία στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1384-85). Οι δύο άγιοι, αντικριστοί, έχουν αφήσει κάτω τα όπλα τους για να στραφούν με τα χέρια υψωμένα σε δέηση προς το μικρό Χριστό, που τους ευλογεί.

εργαστηρίου, το οποίο στα 1432, όπως συνάγεται από επιγραφικά στοιχεία και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, συμμετέχει στη διακόσμηση του ναού της Παναγίας στο χωρό Ζευγοστάσι της Καστοριάς.

Στο διάστημα μεταξύ του 1430, που τοποθετείται η διακόσμηση του ναού του Αγίου Ανδρέα Ρουσούλη στην Καστοριά και του 1485/6, χρόνο κατά τον οποίο διακοσμείται ο ναός του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας μεσολαβεί στην Καστοριά ένα διάστημα πενήντα περίπου χρόνων καλλιτεχνικής πείνας.

Το γεγονός αυτό σχετίζεται ασφαλώς με την εξάντληση των εκφραστικών δυνατοτήτων των τοπικών εργαστηρίων, καθώς έπαψαν να ανανεώνονται από την απουσία επαφής με τις δημιουργικές καλλιτεχνικές δυνάμεις των μεγάλων καλλιτεχνικών κέντρων της αυτοκρατορίας, της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης που κι αυτά μέσα στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα αρχίζουν να εξασθενούν βαθμιαία και να φθίνουν.

Ωστόσο, από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, η καλλιτεχνική παραγωγή εντείνεται. Την περίοδο αυτή, οι τοιχογραφίες και εικόνες που σώζονται αποκαλύπτουν την επαφή που διατηρεί η πόλη αυτή της Μακεδονίας με τις βενετοκρατούμενες περιοχές των Ιονίων νήσων, τις ιταλικές πόλεις της Αδριατικής, αλλά και με την ίδια τη Βενετία, από την τελευταία εικοσαετία του 15ου αιώνα.

Τάση ανανέωσης

Ειδικότερα οι τοιχογραφίες των ναών της πόλεως κατά την περίοδο αυτή, με κορυφαίο έργο τις τοιχογραφίες στο ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485-86), ανήκουν κυρίως σ' ένα καλλιτεχνικό εργαστήριο, το οποίο στο τέλος του 15ου αιώνα εκφράζει την τάση για ανανέωση της ζωγραφικής παράδοσης του 14ου αιώνα με την εισαγωγή στοιχείων από την καθημερινή ζωή της εποχής, την υφαντική παράδοση της Ανατολής και την

ιταλική ζωγραφική του 14ου και κυρίως του 15ου αιώνα. Ειδικότερα, οι καλλιτέχνες του εργαστηρίου αυτού επηρεάζονται από το ρεαλισμό της ιταλικής ζωγραφικής στην απεικόνιση του χώρου και του τοπίου, αλλά και η υιοθέτηση ενός εκφραστικού ρεαλισμού, που οδηγεί στη δυσμορφία των προσώπων. Παράλληλα, παρατηρείται επαφή του εργαστηρίου αυτού με εικονιστικούς τύπους και τρόπους της υστερογοθτικής τέχνης του 15ου αιώνα.

Ετσι, το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία άλλα καλλιτεχνικά κέντρα της Μακεδονίας, έχουν πάψει να είναι παραγωγικά. Η Καστοριά με τα μνημεία και τις φορητές εικόνες που διασώζει αναδεικνύεται στο σημαντικότερο καλλιτεχνικό κέντρο του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μακεδονία, με ακτινοβολία σε όλο το χώρο της Βαλκανικής. Σε καλλιτέχνες του εργαστηρίου αυτού αποδίδονται οι διακοσμήσεις –εν μέρει ή εν όλω– τεσσάρων ναών της πό-

Συνέχεια στην 14η σελίδα

Συνέχεια από την 13η σελίδα

λεως που χρονικά εκτείνονται από το 1485 έως το 1505: του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485-6), του Αγίου Νικολάου και της αρχόντισσας Θεολογίνας (γύρω στα 1490-1500), του Αγίου Σπυριδώνα (γύρω στα 1490-1500) και του Αγίου Νικολάου του Μαγαλειού (1505). Στο εργαστήριο αυτό, του οποίου προδρομικές εκφράσεις εντοπίζονται σε μνημεία της Καστοριάς ήδη από το πρώτο τέταρτο του 15ου αιώνα, όπως είναι η περίπτωση του αρχαιότερου στρώματος των τοιχογραφιών της Παναγίας Βλαχέρνας (1411) και ενός βημοθύρου, με την παράσταση του Ευαγγελισμού του Μουσείου της Καστοριάς, μπορούμε να εντάξουμε με ασφάλεια, ύστερα από πρόσφατες έρευνες, και φορητές εικόνες.

Θα πρέπει ωστόσο, να σημειώσουμε ότι η ζωγραφική των εργαστηρίων αυτού στις ακραίες εκφράσεις της, όπως είναι οι τοιχογραφίες του Treskanac και του Roganovo, είχε σαν αποτέλεσμα να χάσει η εικόνα το πνευματικό της περιεχόμενο προς όφελος ενός εκφραστικού ρεαλισμού μη οικείου και αποδεκτού στην Ορθόδοξη Ανατολή. Δεν αποκλείεται επίσης αυτή η ρεαλιστική και επιρρεπής στις δυτικές επιδράσεις τεχνολογία του εργαστηρίου της Καστοριάς να μην είχε τελικά την αποδοχή της εκκλησίας, η στάσης της οποίας, όπως είναι γνωστό, ήταν εχθρική προς τη Δύση.

Άμεση συνέπεια ήταν το εργαστήριο αυτό που άνοιξε ένα νέο ιδιαίτερα σημαντικό αλλά σύντομο κεφάλαιο στην ιστορία της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, να σβήσει μέσα στην πρώτη δεκαετία του 16ου αιώνα, χωρίς να δημιουργήσει «σχολή» και να παραχωρήσει τη θέση του στην τάση επιστροφής σε καθιερωμένα πρότυπα, δοκιμασμένα από

Ο Εμμανουήλ στην εκκλησία του Αγίου Στεφάνου (12ος - 13ος αι.). Στον άξονα της ημικυλινδρικής καμάρας, που καλύπτει το κεντρικό υπερυψωμένο κλίτος, βρίσκεται η καλά διατηρημένη τοιχογραφία με τις μορφές των τριών ηλικιών του Χριστού. Τρεις δίσκοι εικονίζουν τον Χριστό, διαδοχικά: ως Εμμανουήλ, ως ώριμο άντρα Παντοκράτορα και ως Παλιό των Ημερών. Δείγμα φιλοδουλεμένης επεξεργασίας, τύπου φορητής εικόνας, με χαρακτηριστικά ακαδημαϊκής τέχνης.

την παράδοση που την περίοδο αυτή εκφράζει η κρητική σχολή η οποία αποτελεί την ανανεωμένη έκφραση της τέχνης της ορθοδόξου Εκκλησίας.

Η βυζαντινή περίοδος

Την περίοδο από το τέλος του 15ου αιώνα έως τον 19ο αι. σώζονται στην Καστοριά πολλοί ναοί με τοιχογραφίες που καλλιτεχνικά εντάσσονται σε εργαστήρια της λεγόμενης σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδος. Από τα σημαντικά μνημεία με τοιχογραφίες της περιόδου αυτής είναι οι

ναοί: Άγιοι Απόστολοι (1547), Παναγία Ρασιώτισσα (1553), παρεκκλήσιο του Ιωάννου του Θεολόγου στη Μαυριώτισσα (1552), Παναγία του Αρχοντος Αποστολάκη (1606), Άγιος Δημήτριος (1606-1609), Άγιος Νικόλαος της αρχόντισσας Θεολογίνας (1661), Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στη συνοικία Αόζαρι (1527), Άγιος Λουκάς (19ος αι.) κ.ά.

Από την περίοδο αυτή ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων της Παναγίας Ρασιώτισσας, του Ιωάννου του Θεολόγου και του Ιωάννου του Προδρόμου, γιατί ανήκουν αντί-

στοιχα στη δραστηριότητα επώνυμων καλλιτεχνών όπως ο Ονούφριος, πρωτοπάπας μητροπόλεως Νεοκάστρου (Ελμπασάν), ο Φράγκος Κατελάνος από η Θήβα, ο Ευστάθιος Ιακώβου, πρωτονοτάριος Αρτης, ο Δαβίδ από τη Σελενίτζα της Αλβανίας κ.ά. καλλιτεχνών που στέκονται στην πρωτοπορία των καλλιτεχνικών αναζητήσεων της εποχής των.

Αξίζει να σημειωθεί το φαινόμενο της απουσίας μνημειακών συνόλων της κρητικής σχολής στην πόλη της Καστοριάς που χαρακτηρίζει και άλλα αστικά κέντρα της Μακεδονίας, όπως η Βέροια.

Κοντά σε αυτούς τους καλλιτέχνες εργάζονται σε ναούς της Καστοριάς του 17ου αι. ανώνυμοι και επώνυμοι καλλιτέχνες τοπικών εργαστηρίων που αντιπροσωπεύουν μια τέχνη λαϊκότερη.

Ανάμεσα σε αυτούς επώνυμους εκπρόσωπος είναι ο Νικόλαος «εκ χώρας Λινοτόπι» χωριού του Γράμμου, ο οποίος στα 1639 υπογράφει τη διακόσμηση του ναού του Αγίου Νικολάου του Θωμανού.

Συνοψίζοντας μέσα από τη ζωγραφική των μνημείων, που συνοπτικά παρουσιάσαμε παραπάνω, μπορεί κανείς να παρακολουθήσει σε μια σχεδόν αδιάσπαστη διαδοχή τα ρεύματα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης και παράλληλα να συναγάγει τις ποικιλόμορφες σχέσεις, οικονομικές και καλλιτεχνικές, που συνδέουν την πόλη της Καστοριάς με τα σημαντικότερα κέντρα πολιτισμού, τόσο την περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όσο και στα χρόνια της τουρκοκρατίας, και οι οποίες την καθιστούν δυναμικό και ακμαίο προπύργιο του Ελληνισμού.

Σημειώσεις:

* Για τη μνημειακή ζωγραφική των ναών της Καστοριάς (9ου - 15ου αι.) έχει προγραμματιστεί από το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων του ΥΠΠΟ η έκδοση ενός τόμου με κείμενα του υπογραφομένου.

1. Α. Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς, ΑΒΜΕ, Δ' (1938).
2. Στ. Πελεκανίδης, Καστοριά, Βυζαντινά τοιχογραφία. Θεσσαλονίκη 1953.
3. Ν. Μοντσόπουλος, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1968.
4. Χρυσ. Μανροπούλου - Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αι. στην Κομπελιδίκη της Καστοριάς. Θεσσαλονίκη 1973.
5. V. Djuric, Mali Grad - Sv. Atanasije u Kostury-Borje, Zograf, 6 (1975), σελ. 31-50.
6. L. Hadermann - Misguich, Jurbinovo, Bruxelles 1975.
7. Γ. Γούναρης, Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1980.
8. Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, Καστοριά, Αθήνα 1984.
9. Ε. Τσιγαρίδας, Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς, Μακεδονικά, 25 (1986), σελ. 379-389.
10. Ε. Tsigaridas, The monumental painting of the byzantine churches in Kastoria στο «Macedonian Hellenism», Melbourne 1991, σελ. 384-393.
11. Ε. Τσιγαρίδας, Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Αλμπίου Καστοριάς, «Ευφρόσυνον», Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Μαν. Χατζηδάκη, Αθήνα 1992, II σελ. 648 - 657.
12. Ν. Μοντσόπουλος, Εκκλησίες της Καστοριάς, 9ος - 11ος αιώνας. Θεσσαλονίκη 1992.

Κτιτορική επιγραφή και ολόσωμοι άγιοι στρατιωτικοί στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων. Σύμφωνα με επιγραφή σε άλλο σημείο του ναού, η τοιχογράφηση έγινε το 1547 από τον ζωγράφο Ονούφριο. Η εικονογράφηση ακολουθεί τη διάταξη που επικρατεί στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες, σχηματίζοντας επάλληλες ζώνες.

Φορητές εικόνες

Υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα τις αναδεικνύει σε ένα από τα σπουδαιότερα σύνολα

Του **Ευθ. Ν. Τσιγαρίδα**

Αν. Καθηγητή Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης στο Α.Π.Θ., Εφόρου Αρχαιοτήτων

ΑΠΟ ΤΟΥΣ πολυάριθμους ναούς, που σώζονται στην πόλη, έχει περισυλλεγεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον σύνολο φορητών εικόνων, που φυλάσσεται –και ένα μέρος εκτίθεται– στο Βυζαντινό Μουσείο της πόλεως.

Οι εικόνες αυτές, που είναι είτε εικόνες τέμπλου (βημόθυρα, δεσποτικές, εικόνες δωδεκαώρου, μεγάλης Δεήσεως) ή αντιπροσωπεύουν το εορτολόγιο και αγιολόγιο της ανατολικής εκκλησίας, αποτελούν ιερά κειμήλια, συνδεδεμένα άμεσα με το θρησκευτικό βίο και την ιστορική πορεία της Καστοριάς.

Οι εικόνες της συλλογής αυτής, μαζί με τις εικόνες που σώζονται στους ναούς της Καστοριάς, συνθέτουν ένα πολύ σημαντικό σύνολο φορητών εικόνων –βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων– στον κόσμο, που έχουν διατηρηθεί ως τις μέρες μας στο Άγιον Όρος, στη Βέροια, στο Σινά, στην Κύπρο κ.ά.

Πριν από τον 12ο αιώνα, με βάση τα στοιχεία που έχουμε σήμερα, δεν έχουν σωθεί φορητές εικόνες στους ναούς της Καστοριάς. Αντίθετα, οι εικόνες της Καστοριάς, που μπορούν να ενταχθούν στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα και στον 13ο, είναι αρκετές σε αριθμό και υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας. Το γεγονός αυτό δεν είναι άσχετο με την παρουσία στην πόλη την περίοδο αυτή καλλιτεχνών υψηλού επιπέδου στους οποίους οφείλεται η διακόσμηση επτά ναών: του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη (1160-1180), των Αγίων Αναργύρων (γύρω στα 1180), του Αγίου Στυλιανού (γύρω στα 1200), του Αγίου Δημητρίου συνοικίας Ελεούσας (τέλος 12ου αι.), του Αγίου Στεφάνου (τέλος 12ου - αρχές 13ου αι.), της Παναγίας Μαυριώτισσας (τέλος 12ου - αρχές 13ου αι.) και της Παναγίας Κουμπελίδικης (1260-1280).

Από τις εικόνες της περιόδου αυτής, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια αμφιπρόσωπη εικόνα της Καστοριάς, στη μία όψη της οποίας εικονίζεται ο Ιωάννης ο Θεολόγος, περιβαλλόμενος με σκηνές από το βίο του, ενώ στη δεύτερη εικονίζεται ο προφήτης Ηλίας, περιστοιχιζόμενος από την ετοιμασία του θρόνου, τους τέσσερις Ευαγγελιστές και δύο Προφήτες.

Από τις εικόνες του 13ου αι. θα σταθούμε σε μία αμφιπρόσωπη επίσης εικόνα που σώζεται σε ναό της πόλεως. Στη μία όψη της εικόνας εικονίζεται η παράσταση του

Εικόνα Αγίου Αθανασίου (τέλος 14ου - αρχές 15ου αι.). Εδώ δίνεται έμφαση στον εξπρεσιονιστικό χαρακτήρα της μορφής. Ο τρόπος αποδόσεως του προσώπου και της γενειάδας συνδέεται με τη ζωγραφική ναών της Καστοριάς και της μείζονος Μακεδονίας του τελευταίου τετάρτου του 14ου αι.

Χριστού στον τύπο της Ακρας Ταπεινώσης, ενώ στην άλλη –την κυρία όψη– η Παναγία Οδηγήτρια. Παρά το γεγονός ότι ο εικονογραφικός τύπος του Χριστού είναι καθαρά βυζαντινός, ορισμένα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά σχετίζονται με ιταλικά έργα του δεύτερου μισού του 13ου αιώνα, όπως είναι η μορφή ενός Εσταυρωμένου, έργο του Giunta Pisano.

Σε ιταλική επίσης επίδραση οφείλεται ο τύπος του φωτοστέφανου με τις ακτίνες που απολήγουν στα άκρα σε έξεργες σταγόνες. Αντίθετα, σε μια εξαιρετική εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές από τη ζωή του, στην απόδοση του

προσώπου του Αγίου, αναγνωρίζονται τρόποι της μνημειακής ζωγραφικής στη Μακεδονία του τέλους του 13ου αι.

Καλλιτεχνική άνθηση

Από το πρώτο μισό του 14ου αιώνα δεν έχουν σωθεί τοιχογραφίες στους ναούς της Καστοριάς. Το γεγονός αυτό φαίνεται πως είχε επιπτώσεις και στην παραγωγή φορητών εικόνων, καθόσον οι εικόνες που μπορούν να τοποθετηθούν στην περίοδο αυτή είναι ελάχιστες σε αριθμό.

Αντίθετα, από τα μέσα του 14ου αιώνα, παρατηρείται στην Καστο-

ριά έντονη οικοδομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα, που κλιμακώνεται σε όλη τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, ακόμη και μετά την τουρκική κατάκτηση της πόλεως (1836). Από την περίοδο αυτή, κατά την οποία η πόλη περιέρχεται διαδοχικά από τον έλεγχο Σέρβων ηγεμόνων, στον έλεγχο της ισχυρής αλβανικής οικογενείας των Μουζάκη, και τέλος στην κατοχή των Τούρκων (1386), προέρχεται μια σειρά αξιόλογων εικόνων που συναγωνίζονται σε ποιότητα τη λαμπρή, με τοιχογραφίες, διακόσμηση των ναών της περιόδου αυτής.

Νέοι ναοί ανεγείρονται και διακοσμούνται με τοιχογραφίες και εικόνες όπως: ο Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη (1384-5), ο Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη, ο Άγιος Γεώργιος του Βουνού η Παναγία Φανερωμένη, ο Άγιος Νικόλαος του Τζώτζια, ο Άγιος Νικόλαος Μητροπόλεως και ο Άγιος Αλύπιος, ενώ σ' άλλους, όπως στον Ταξιάρχη της Μητροπόλεως, ανανεώνεται η διακόσμηση (1359).

Από τις εικόνες της εποχής αυτής ορισμένες διακρίνονται για την υψηλή τους ποιότητα, που είναι σημάδι της προέλευσης του καλλιτεχνικού κέντρου της αυτοκρατορίας, ίσως τη Θεσσαλονίκη, ενώ άλλες είναι έργα τοπικών εργαστηρίων τα οποία με έδρα την Καστοριά κινούνται στο χώρο της μείζονος Μακεδονίας και της βορείου Ηπείρου και δουλεύουν με την ίδια επιτυχία τοιχογραφία και φορητή εικόνα.

Από τις εικόνες του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα ξεχωριστή θέση κατέχει μία εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα. Η υψηλή ποιότητα της εκτέλεσης, ο ευγενικός χαρακτήρας της μορφής, με την αυστηρή πνευματικότητα του προσώπου, υποδηλώνουν την επαφή του καλλιτέχνη με ένα μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο της αυτοκρατορίας, ίσως τη Θεσσαλονίκη.

Στο τέλος του 14ου αιώνα ή τις αρχές του 15ου αιώνα χρονολογείται η αμφιπρόσωπη εικόνα της Παναγίας Οδηγητρίας με τον Χριστό στον τύπο της Ακρας Ταπεινώσης στην πίσω όψη. Στην εικόνα της Παναγίας εντυπωσιάζει ο φωτοστέφανος, που φέρει ως διακόσμηση πολύχρωμο, ανάγλυφο ελισσόμενο βλαστό, θέμα που, ως γνωστό, προέρχεται από την υφαντική και τη μεταλλοτεχνία.

15ος αιώνας

Στον 15ο αιώνα με τις συνθήκες ασφαλείας και ειρήνης, που φαίνε-

Συνέχεια στην 16η σελίδα

Συνέχεια από την 15η σελίδα

ται να παγιώνονται μετά την τουρκική κατάκτηση, αναπτύσσεται η οικονομία στο χώρο της Μακεδονίας, γεγονός που έχει επιπτώσεις και στην καλλιτεχνική παραγωγή της Καστοριάς.

Από τις εικόνες της περιόδου αυτής που σώθηκαν στην Καστοριά, το μεγαλύτερο μέρος ανήκει σε τοπικά εργαστήρια, τα οποία με έδρα την πόλη της Καστοριάς κινούνται στο χώρο της μεζονος Μακεδονίας. Από καλλιτεχνική άποψη, οι εικόνες των τοπικών αυτών εργαστηρίων είτε συνεχίζουν μέσα στο πρώτο μισό του 15ου αι. την καλλιτεχνική παράδοση του δεύτερου μισού του 14ου αι., είτε υιοθετούν αντικλασικές τάσεις με χαρακτηριστική πτώση της καλλιτεχνικής ποιότητας.

Η τάση προς τον εκφραστικό ρεαλισμό και την κυριαρχία της γραμμής θα οδηγήσει βαθμιαία σε πτώση της καλλιτεχνικής ποιότητας. Από τα έργα της κατηγορίας αυτής επιλέγουμε μια εικόνα του Αγίου Νικολάου που αποτελεί ακραία έκφραση μιας καλλιτεχνικής τάσεως με έντονο τον διακοσμητικό, γραμμικό χαρακτήρα στην απόδοση του προσώπου και της τριχοφυΐας, που εμφανίζεται στο τέλος του 14ου αιώνα, αλλά απλώνεται τον 15ο αιώνα σ' όλη τη Μακεδονία. Η τάση αυτή, με την τραχύτητα των μορφών, συνιστά στον 15ο αιώνα λαϊκή έκφραση των αντικλασικών τάσεων της ζωγραφικής του 14ου αιώνα.

Το καλλιτεχνικό εργαστήριο

Η καλλιτεχνική παραγωγή στην πόλη της Καστοριάς εντείνεται κατά το δεύτερο μισό του 15ου και ιδιαίτερα στην περίοδο 1480-1510. Οι τοιχογραφίες τεσσάρων ναών της πόλεως κατά την περίοδο αυτή –με κορυφαίο έργο τις τοιχογραφίες στο ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας– ανήκουν σ' ένα καλλιτεχνικό εργαστήριο, το οποίο στο τέλος του 15ου αιώνα εκφράζει την τάση για ανανέωση της ζωγραφικής παράδοσης του 14ου αιώνα, με την εισαγωγή στοιχείων από την καθημερινή ζωή της εποχής, την υφαντική παράδοση της Ανατολής και την ιταλική ζωγραφική του 15ου αι.

Στο εργαστήριο αυτό μπορούμε να εντάξουμε με ασφάλεια, ύστερα από πρόσφατες έρευνες, και φορητές εικόνες. Ανάμεσα στις εικόνες αυτές ξεχωριστή θέση κατέχει ένα βημόθυρο με την παράσταση του Ευαγγελισμού.

Η ένταξη του βημοθύρου αυτού στο εργαστήριο της Καστοριάς βασίζεται στα κοινά εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία που διαπιστώνονται ανάμεσα στον Ευαγγελισμό του βημόθυρου και στην τοιχογραφία του Ευαγγελισμού του ναού του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1486), αλλά και στη στενή τυπολογική

Η εικόνα του Προφήτη Ηλία, περιστοιχιζόμενου από την ετοιμασία του θρόνου, τους τέσσερις Ευαγγελιστές και δύο προφήτες (1170-1190). Αμφιπρόσωπη, στην άλλη όψη εικονίζεται ο Ιωάννης ο Θεολόγος. Αυτή η εικόνα ανήκει στα αριστουργήματα της υστεροκομνηνικής αισθητικής. Παράξενη και αντιρεαλιστική η στάση του Προφήτη. Ιδιαίτερα παρατηρούμε: τη ρυθμική κίνηση της πτυχολογίας του χιτώνα, τη γραμμική απόδοση γενειάδας και κόμης, ακόμη την έκφραση αγωνίας στο πρόσωπο.

και τεχνοτροπική σχέση που εμφανίζει η Παναγία του βημόθυρου με την Παναγία του Ευαγγελισμού του Αγίου Σπυριδώνα, έργο που ανήκει, όπως και το σύνολο διακοσμήσεως του ναού, στη δραστηριότητα του εργαστηρίου της Καστοριάς του τέλους του 15ου αιώνα.

Κρητική Σχολή

Μια ομάδα εικόνων που σώζονται στην Καστοριά και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι έργα της κρητικής σχολής. Οι εικόνες αυτές της Καστοριάς, που χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 15ου έως και τον 17ο αι., είναι έργα που πρέπει να έχουν εισαχθεί στην πόλη από τα Επτάνησα ή τη Βενετία, μέσω των Ιωαννίνων ή των παραλίων πόλεων της Δαλματίας και της Αλβανίας.

Από τα πρώιμα έργα της σχολής αυτής, τα οποία στη Μακεδονία, όπως έχω διαπιστώσει, σώζονται κυρίως στην Καστοριά και στο Αγιον Ορος, είναι μια εικόνα που έχει θέμα τον Χριστό ένθρονο πά-

νω σε μαρμάρινο θρόνο, αναγεννησιακού τύπου, με τα σύμβολα των τεσσάρων Ευαγγελιστών.

Οι εικόνες της κρητικής σχολής που σώζονται στην Καστοριά αποδεικνύουν τις σχέσεις που αναπτύσσει η πόλη από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα με τον ελληνισμό της διασποράς στις βενετοκρατούμενες περιοχές της Αδριατικής και των Ιονίων νήσων, αλλά και με την ίδια την Βενετία.

Αυτό επιβεβαιώνεται και από δύο ενυπόγραφα έργα, που σώζονται στη συλλογή της Καστοριάς, του ζωγράφου Ιωάννη Περμενιώτη ή Παρμενιάτη, ο οποίος όπως είναι γνωστό αναφέρεται ως μέλος της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας το 1523.

Την περίοδο από το τέλος του 15ου αι. έως τον 19ο αιώνα σώζονται στην Καστοριά πολλοί ναοί με τοιχογραφίες και πολλές φορητές εικόνες, που καλλιτεχνικά εντάσσονται σε εργαστήρια της λεγόμενης σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδος.

Οι εικόνες των εργαστηρίων αυ-

Βημόθυρο με την παράσταση του Ευαγγελισμού (τέλος 15ου αι.). Τα εικονογραφικά, καθώς και τα τεχνοτροπικά στοιχεία αυτής της παράστασης την εντάσσουν στο καλλιτεχνικό εργαστήριο που έδωσε τις τοιχογραφίες στο ναό του Αγίου Νικολάου της Καστοριάς.

Χριστός ο φοβερός Κριτής, 15ος - 16ος αι. Η εικόνα είναι έργο της Κρητικής Σχολής. Ο μαρμάρινος θρόνος, αναγεννησιακού τύπου, φέρει τα σύμβολα των τεσσάρων Ευαγγελιστών. Αυτός ο προσωπογραφικός τύπος του Χριστού, με το πλατύ αυστηρό πρόσωπο και την αδρότητα του περίτεχνου γραμμικού φωτισμού, συνεχίζει στα τέλη του 15ου αι. την τεχνική εικόνων του Κρητικού ζωγράφου Αγγέλου.

τών, σε αντιδιαστολή με τις εικόνες της κρητικής σχολής, κυριαρχούν στην Καστοριά και εντάσσονται σε αντικλασικές ροπές της μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Ωστόσο σε ορισμένες εικόνες του 16ου και του 17ου αι. αναγνωρίζονται παράλληλα επιδράσεις των ιδεαλιστικών τάσεων της κρητικής σχολής.

Σημειώσεις

1. Ε. Τσιγαρίδας, *Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Καστοριά*, ΔΧΑΕ (1980-1981), σελ. 273-278, πιν. 75-76.
2. «Holy Image, Holy Space. Icons and Frescoes from Greece». Κατάλογος Εκθέσεως σε έξι πόλεις των Η.Π.Α. (Αύγουστος 1988-Ιανουάριος 1990) Athens 1988, σελ. 179-180, 193-198, εκ. 15, 31-36.
3. Ε. Τσιγαρίδας, *La peinture à Kastoria et en Macedoine grecque occidentale vers l'année 1200. Fresques et icones*. Στον τόμο «*Studienica et l'art byzantin autour de l'année 1200*». Beograd 1988, σελ. 309-320.
4. Ε. Τσιγαρίδας, *Εκθεση βυζαντινών και μεταβυζαντινών εικόνων Καστοριάς*. Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 1-8.

5. Ε. Τσιγαρίδας, *Icones byzantines et post byzantines a Kastoria*. Ανακοίνωση στο Διεθνές Συμπόσιο που οργάνωσε η Ακαδημία Επιστημών της Γεωργίας στην Τιφλίδα (10-18 Οκτωβρίου 1989).

6. Ε. Τσιγαρίδας, *Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εορταστικός τόμος: 50 χρόνια (1939-1989), Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 157-175, πιν. 1-31.

7. Ε. Τσιγαρίδας, *Φορητές εικόνες του 15ου αι. του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς*, στον τόμο «*Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.*» Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 345-367. (Εκδοση Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών).

Σημείωση των «Επτά Ημερών»: Την τελευταία τετραετία γίνεται συντήρηση των φορητών εικόνων του Μουσείου Καστοριάς με τη συνεργασία της αρμόδιας Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Η Αρχαιολογική Εταιρεία της Αθήνας συμπαραίσταται οικονομικά και προτίθεται να εκδώσει κατάλογο των εικόνων που συντάσσει ο πανεπιστημιακός καθηγητής Ευθύμιος Τσιγαρίδας.

Καστοριανοί γουναράδες

Ιστορικά στοιχεία για το εμπόριο και την εξέλιξη της γουνοποιίας

Καστοριανό εργαστήριο γούνας. Η πρώτη δουλειά στην κατασκευή του γουναρικού είναι ο καθαρισμός των δερμάτων βιζόν. Ο «κόφτης» αφαιρεί τα κεφάλια, τις ουρές και τα πόδια. Στη συνέχεια τα δέρματα συρράπτονται σύμφωνα με το πατρόν και καθαρίζονται (σβήνονται) οι ραφές.

Του **Θεοχάρη Μπαλή**

Καθ. Λογιστικής και Ελεγκτικής
στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΣΤΗΝ Καστοριά γίνεται επεξεργασία δερμάτων και αποκομμάτων γουνοφόρων ζώων που στο σύνολό τους διαμορφώνουν τη βιοτεχνία της γούνας.

Η σημερινή της μορφή είναι προϊόν μακράς οικονομικής και ιστορικής εξέλιξης που ξεκινάει τουλάχιστον από τον 15ο αιώνα. Η παράδοση τοποθετεί την αρχή της βιοτεχνίας στους Βυζαντινούς χρόνους. Ωστόσο, ερευνητές υποστηρίζουν τρεις άλλες εκδοχές: α) ότι οι Καστοριανοί γνώριζαν την τέχνη «εκ παλαιότων χρόνων», γιατί ασχολούνταν με την κατεργασία του δέρματος των καστόρων που ζούσαν στη λίμνη τους, β) ότι διδάχτηκαν την τέχνη από τους γουναράδες της Οχρίδας, γ) ότι έμαθαν την τέχνη από τους Ισπανοεβραίους.

Κατά τη γνώμη μου, που προκύπτει από ιστορικά στοιχεία που παραθέτω στη μελέτη μου, «Οικονομική και οργανωτική διερεύνηση της γουνοποιίας», οι ανωτέρω απόψεις δεν είναι ακριβείς για τους εξής λόγους:

Οι Βυζαντινοί

1) Οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν τα γουναρικά για επανωφόρια και για επένδυση χειμερινών φορεμάτων⁽¹⁾. Δεν γνωρίζουμε βέβαια από ποια εποχή έγινε αυτό. Αν λάβουμε όμως υπόψη μας, ότι η λέξη γούνα είναι γνωστή από τον 10ο αιώνα (πρώτος τη χρησιμοποίησε ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος) και ότι στον 12ο αιώνα χρησιμοποιούνταν μηλωτές (δέρματα προβάτων) παρά «τοίς αγροίκους» και ότι οι Γότθοι χρησιμοποιούσαν γουναρικά που συνέρραπταν με νεύρα ζώων, οι πτωχοί από αλεπού και οι πλουσιό-

τεροι από λαγό για επένδυση μόνο φορεμάτων, ενώ οι ευγενείς φορούσαν τότε (και νωρίτερα) μεταξωτά πορφυρά και ποικιλμένα φορέματα, τα «εξεμπλωτά και πλουμιστά⁽²⁾», δεν μπορούμε να δεχτούμε αυτό που λέει η παράδοση: ότι οι εξόριστοι βυζαντινοί άρχοντες που χρησιμοποιούσαν τα γουναρικά, ώθησαν τους Καστοριανούς να ασχοληθούν με αυτά για να ικανοποιήσουν τη σχετική ζήτηση. Αλλωστε η Καστοριά όπως μας πληροφορεί ο βυζαντινός χρονογράφος Κεδρινός, ήταν τόπος εξορίας στην περίοδο της Εικονομαχίας (8ος - 9ος αιώνας). Κατά την εποχήν αυτήν και νωρίτερα, όπως πληροφορούμαστε από το επαρχιακό βιβλίο του Λέοντος Σοφού, δεν εχρησιμοποιούντο τα γουναρικά ούτε υπήρχαν τα σχετικά επαγγέλματα. Αλλά και αργότερα μέχρι και τον 14ο αιώνα δεν κάνουν χρήση της γούνας οι άρχοντες του Βυζαντίου, γιατί χρησιμοποιούν, βά-

σει αυστηρής εθιμοτυπίας ενδυμασίες: χρυσοϋφαντες, λινές, μεταξωτές, λινομεταξωτές⁽³⁾.

2) Ως προς τη δεύτερη εκδοχή, σημειώνουμε ότι δεν ευσταθεί κι αυτή, γιατί είναι ιστορικά γνωστό ότι τα γουναρικά από κάστορα χρησιμοποιήθηκαν στη Δύση από τον 18ο αιώνα⁽⁴⁾ και την ίδια εποχή στέλνουν οι Καστοριανοί ολίγα γουναρικά από κάστορα στη Βενετία (Documenti No 314 Κρατικού Αρχείου Βενετίας). Το γεγονός αυτό δείχνει ότι οι γουναράδες της Καστορίας που παράγουν για την αγορά, απλά προσαρμόζονται στη μόδα. Κι ότι δεν άρχισε η βιοτεχνία τους με τους κάστορες, αλλά με άλλα είδη που χρησιμοποίησε πολλά χρόνια πριν.

Οχρίδα

3) Ως προς την τρίτη υπόθεση, υποστηρίζουμε ότι το αντίθετο συνέβη. Οτι δηλαδή οι κάτοικοι της

Οχρίδας έμαθαν την τέχνη από την Καστοριά, γιατί οι Καστοριανοί γνώριζαν την τέχνη 2-3 αιώνες νωρίτερα, οι δε άρχοντες της Οχρίδας χρησιμοποίησαν τα γουναρικά από τον 16ο αιώνα. Νωρίτερα απαγορευόταν από τους Τούρκους να χρησιμοποιούν οι ραγιάδες μέχρι και τον 17ο αιώνα γουναρικά⁽⁵⁾. Δεν μπορούσε συνεπώς να προϋπάρχει βιοτεχνία νωρίτερα για να ικανοποιήσει τη ζήτηση της πελατείας.

Αλλωστε, δεν αναφέρεται τίποτε στις συντεχνίες της Κωνσταντινούπολης για τους γουναράδες της Οχρίδας, ενώ υπάρχει σ' αυτήν, τουλάχιστον από τον 16ο αιώνα, παροικία Καστοριανών γουναράδων, που εργάζονταν στην περίφημη συντεχνία των «γουναρέων» στην οποία ανέθεσε το 1574 ο Πατριάρχης Ιερεμίας Β' τον έλεγχο της περιουσίας των Μονών του Αγίου Ορους⁽⁶⁾.

Οι Εβραίοι

4) Ως προς την άποψη που θέλει Ισπανοεβραίους δασκάλους των γουναράδων της Καστορίας, και αυτή δεν ευσταθεί ιστορικά. Και το ερώτημα είναι από πού μάθανε οι Ισπανοεβραίοι την τέχνη της γουνοποιίας. Κατ' αρχήν στην Ισπανία δεν αναφέρεται ιστορικά ότι ασχολούνταν οι κάτοικοι της με τα γουναρικά. Ενώ είναι γνωστή από τη Ρωμαϊκή και Βυζαντινή εποχή για τα βοοειδή της, τα περίφημα «δέρματα της Κορδούης», την υφαντουργία και τη μεταλλουργία.

Δεν μπορούσαν, συνεπώς, να μάθουν την τέχνη στην Ισπανία. Ίσως έμαθαν εκεί τη βυρσοδεψία, γιατί από ιστορικά αρχεία γνωρίζουμε ότι ασχολούνται οι Εβραίοι τον 14ο αιώνα στη Βενετία με την κατεργασία δερμάτων (Comme-moriali C.70). Τον 13ο αιώνα Εβραίοι εργάτες διευθύνουν την κρατική βιοτεχνία μετάξης στη Σικελία. Και στην Ελλάδα (Θήβα) από τον 8ο-12ο αιώνα υπάρχουν εβραϊκές κοινότητες που ασχολούνται σε φημισμένες βιοτεχνίες μετάξης.

Γενικά ιστορικά αναφέρονται ότι ασχολούνται σε διάφορα επαγγέλματα με το εμπόριο μεταξύ Δύσης και Ανατολής, όχι όμως με την κατασκευή γουναρικών. Στον 17ο αιώνα αναφέρεται ότι εμπορεύονται μερικοί Εβραίοι της Καστορίας με τη Βενετία, Βιέννη, Βουδαπέστη διάφορα εμπορεύματα: μαλλιά, αμπάδες, πρινοκόκκους και καστοριανά δέρματα (τομάρια) και όχι γουναρικά. Αργότερα (17ος αιώνας) εμπορεύονται στη Δύση για λογαριασμό των γουναράδων της Καστορίας γουναρικά⁽⁷⁾. Ετσι με βάση τα ιστορικά στοιχεία μπορούμε να πούμε ότι οι Εβραίοι ήταν πραγματευμάδες γουναρικών και όχι γουναράδες. Και επομένως, δεν μπορούσαν να διδάξουν αυτοί την τέχνη.

Στην Κων/πολη

Και ύστερα από αυτά, το ερώτημα είναι: πού μάθανε οι Καστοριανοί τη γουνοποιία; Η απάντηση εί-

Οι Καστοριανοί τεχνίτες μένουν προσκολλημένοι στην κατ' οίκον κατεργασία των αποκομμάτων. Τις περισσότερες φορές, μέρος του σπιτιού μετατρέπεται σε εργαστήριο, ενώ στις αυλές και τα δρομάκια γίνεται το σταμάτωμα, μια και ο ήλιος μπορεί να αντικαταστήσει το στέγνωμα στο φούρνο. Στα δέρματα, που τεντωμένα απλώνονται για να στεγνώσουν, έχει γίνει ήδη η πρώτη συρραφή σύμφωνα με το πατρόν.

να: τη μάθανε στην Κωνσταντινούπολη που ήταν αποθήκη των γουναρικών⁽⁸⁾ και όπου υπήρχαν και τα «γουνάρια του φόρου». Από τον 10ο αιώνα⁽⁹⁾ και τον 14ο αιώνα εργάζονταν στο χάνι του Μαχμούτ Πασά Τζαμίσι⁽¹⁰⁾ για να ικανοποιήσουν τη μεγάλη ζήτηση για γουναρικά επί Τουρκοκρατίας.

Στην Κωνσταντινούπολη ευρίσκονταν Καστοριανοί γουναράδες από τα μέσα του 16ου αιώνα⁽¹¹⁾. Εκεί εργάζονταν στη συντεχνία των γουναρέων που απαρτιζόταν μόνο από Έλληνες και μάλιστα Δυτικομακεδόνες. Και δεν αναφέρεται κανένας Εβραίος σ' αυτήν, παρ' όλο που υπήρχαν Εβραίοι στην Κωνσταντινούπολη από τον 10ο αιώνα.⁽¹²⁾

Ιστορικά είναι γνωστό ότι η συντεχνία των γουναρέων ήταν στα χέρια Καστοριανών γουναράδων από τον 17ο-19ο αιώνα, όπου αναφέρονται οι Μανωλάκης (Εμμανουήλ εκ Καστορίας με μεγάλη επιρροή στους Τούρκους), Κυρίτζης, Χατζημιχάλης, Ζημητάκος, Παναγιωτάκης, Δημητρίου κ.ά.⁽¹³⁾

Επί Τουρκοκρατίας

Καστοριανοί εμπορεύονται γουναρικά τους αιώνες αυτούς με την Κωνσταντινούπολη, την Ανατολή (Συρία, Περσία, Αίγυπτο) και από τον 17ο αιώνα με τη Δύση⁽¹⁴⁾. Είναι βεβαιωμένο από πολλές ιστορικές πηγές⁽¹⁵⁾ ότι οι Τούρκοι χρησιμοποιούσαν τα γουναρικά και τα είχαν περιλάβει υποχρεωτικά και στην ενδυμασία των αξιωματούχων της Αυτοκρατορίας τους. Και επειδή τα είδη που χρησιμοποιούσαν, δούλευονταν στην Καστοριά π.χ. σαμούρια, κακούμια, κουνάβια, σιντζάπι, ζαρδαβάς, παρδάλεις (καπλάνια στην τουρκική γλώσσα), βερβερίτσες και τα περιζήτητα καρακουλά κ.ά., σημαίνει ότι τα δούλευαν για τους Τούρκους μπέηδες και αξιωματούχους του στρατού.

Είναι γνωστό ότι τα είχαν επιβάλει στο στρατό, όπου, ανάλογα με το βαθμό τους, οι αξιωματικοί φορούσαν και διαφορετικό είδος γούνας π.χ. ο στρατηγός χρησιμοποιούσε γούνα από σαμούρι κ.λπ. Ακόμη ότι χρησιμοποιούσαν: α) «πραγματευτάδες» για την προμήθειά τους (Μανωλάκη κ.ά.), β) γουναράδες που ασκούσαν στο στρατό «επιστάσιαν πρωτογούναρη» (Κιούρκτζημπαση) στους τεχνίτες γουναράδες στα στρατόπεδά τους⁽¹⁶⁾.

Γ' αυτό, όπου υπήρχαν σε πόλεις πολλοί Τούρκοι, αναπτύχθηκαν βιοτεχνίες γούνας για να ικανοποιήσουν τη σχετική ζήτηση για τις ανάγκες του στρατού. Εκτός της Καστορίας υπήρχαν επί Τουρκοκρατίας βιοτέχνες γούνας: στη Σιάτιστα, Κοζάνη, Γιάννενα, Θεσσαλονίκη, Σηλυβρία, Χίο και αλλού που δούλευαν για λογαριασμό των Τούρκων. Και έτσι οι πτωχοί κάτοικοι των πόλεων αυτών έβρισκαν προσοδοφόρα απασχόληση στη γούνα και είχαν προοπτική απόκτησης «ισχυράς δυνάμεως παρά τοις κρατούσι»⁽¹⁷⁾.

Το ότι διατηρήθηκαν και ελπίζουν ακόμη οι βιοτεχνίες της γούνας μόνο στην Καστοριά και τη Σιάτιστα, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι βιοτεχνίες αυτές δε δούλευαν μόνο για τις τοπικές ανάγκες των Τούρκων, αλλά από νωρίς (17ος - 18ος αιώνα) επεξέτειναν το εμπόριο προς τη Δύση και την Ανατολή κι έτσι, όταν έφυγαν οι Τούρκοι ή όταν είχε αλλάξει η μόδα, επέζησαν μόνο οι εξαγωγικές γουνοποιίες. Κι αυτό, ας ληφθεί υπόψη και για τα σημερινά δεδομένα της γούνας.

Η τέχνη των αποκομμάτων

6) Ως προς την βιοτεχνία των αποκομμάτων και δερμάτων σημειώνω τα κατωτέρω: Αρχικά, ξεκινώντας από τον 15ο αιώνα και μέ-

χρι και τον 17ο, δούλευονταν στην Καστοριά για λογαριασμό των Τούρκων κυρίως. Επειδή όμως είχε γίνει μεγάλη κατανάλωση των γουναρικών, απ' το γεγονός ότι επιτράπηκε η χρήση τους και από Έλληνες, Εβραίους, Αρμένιους κ.λπ. απαγορεύτηκε στη συνέχεια η χρήση τους με σουλτανικό διάταγμα (1713), γιατί επήλθε «σπάνις γουνών»⁽¹⁸⁾.

Τότε, (18ος αιώνα) ανέκυψε η ανάγκη να χρησιμοποιηθούν τα αποκόμματα για να καλύψουν τη μεγάλη ζήτηση. Εάν η τέχνη των αποκομμάτων είναι εφεύρεση των Καστοριανών γουναράδων δεν μπορώ να το υποστηρίξω με βεβαιότητα ελλείψει ιστορικών στοιχείων.

Το γεγονός όμως, ότι συνέρρεαν στην Κων/λη έμποροι και τεχνίτες από πολλές πόλεις της Ελλάδος για να μάθουν τέχνες ή να τις βελτιώσουν και στη συνέχεια επέστρεφαν στις πατρίδες τους για να εφαρμόσουν τις νέες τεχνικές, εξηγεί την ομοιομορφία στον επαγγελματικό και τεχνικό κλάδο σ' όλο τον ελλαδικό χώρο⁽¹⁹⁾ και ειδικά την ομοιομορφία και ταυτόχρονη επεξεργασία των αποκομμάτων σε πολλές πόλεις της Ελλάδας επί τουρκοκρατίας.

Αυτό συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι και η τέχνη των αποκομμάτων ξεκίνησε από την Κων/λη. Δεν αποκλείεται πάντως τα αποκόμματα να χρησιμοποιήθηκαν μόνο στην Καστοριά, γιατί ιστορικά δεν αναφέρεται να γινόταν επεξεργασία τους και σε άλλες βιοτεχνίες της Ελλάδος. Κι αυτό είναι ένα επιχείρημα υπέρ της Καστορίας. Αλλά το θέμα σήμερα δεν είναι ποιος έχει την πατρότητα της γούνας, αλλά το πώς θα διατηρηθεί και θα αναπτυχθεί η γουνοποιία της πόλης.

Κι αυτό δεν μπορεί να γίνει διαφορετικά παρά μόνο με τη σωστή οργάνωση και την προσαρμογή της στις νέες συνθήκες του εμπορίου της γούνας.

Σημειώσεις:

- 1) Φ. Κονκουλές «Βυζαντινών βίος και πολιτισμός», τόμ. Β', σελ. 185.
- 2) όπ. 1, σελ. 380.
- 3) Κ. Κουροπαλάτιο «Περί των φορεμάτων έκαστον των τε αξιωματικών και οφφικίων», σελ. 13-28, 64.
- 4) Κ. Μέριτζος «Μνημεία μακεδονικής ιστορίας», σελ. 268.
- 5) Bore «Les rayas en Turquie et Perse» σελ. 208.
- 6) H. Byron «Athos» σελ. 56.
- 7) όπ. 4, σελ. 10-39.
- 8) Κ. Παπαροηγόπουλος «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμ. Ε', σελ. 72.
- 9) «Οι συνεχίζοντες τον Θεοφάνη», σελ. 744.
- 10) Σκαρλάτου «Κωνσταντινούπολις», σελ. 530.
- 11) Κώδικας Μητροπόλεως Καστορίας, σελ. 100.
- 12) Εγκ. ΠΥΡΣΟΥ Κων/πολης, εμπόριο-βιοτεχνία.
- 13) Σπ. Λάμπρου «Σελίδες εκ της Ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού», Νέος Ελληνισμός.
- 14) Α. Βακαλόπουλος. Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας, σελ. 7,8,14. Κ. Μέριτζος «Μνημεία μακεδονικής ιστορίας», σελ. 268 - 70. Πονκεβίλ, τόμ. 2ος σελ. 487, τόμ. 3ος σελ. 344. Leake Travels, σελ. 310-311.
- 15) Υψηλάντης «Τα μετά την Αλωση», σελ. 519.
- 16) όπ. 15, σελ. 341, 732.
- 17) όπ. 10, σελ. 535.
- 18) Δελιγκάνης «Πατριωτικά έγγραφα» τόμ. Β', σελ. 486.
- 19) Βουραζέλη-Μαρινάκου «Αι εν Θράκη συντεχνίαι επί Τουρκοκρατίας», σελ. 20.

Συγκρότημα καστοριανών αρχοντικών με αναλλοίωτη τη μορφολογία των οικιστικών στοιχείων. Επιβιώνουν εδώ στοιχεία από τη βυζαντινή παράδοση, όπως αυτά μεταπλάστηκαν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και διατηρημένα φτάνουν ως τις μέρες μας. Στον περασμένο αιώνα, σύμφωνα με εκτιμήσεις μελετητών, τα σπίτια της Καστοριάς υπολογίζονται σε 1.000 με 1.200. Σπίτια του 17ου αι. δεν έχουν διασωθεί. Εκείνα που σώζονται σε κάποια σημεία του παλαιού οικισμού είναι του 18ου αι. και μετά. Από αυτά που άντεξαν, ποια θα συντηρηθούν, χωρίς όμως μουσειακό χαρακτήρα, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Γράφοντας κανείς για ευθύνες ή ανευθυνότητες ανοίγει πληγές, με μόνο κέρδος τη μεψιμοιρία.

Τα αρχοντικά της Καστοριάς

Αρχιτεκτονική με βυζαντινές καταβολές, στο μέτρο της ανθρώπινης κλίμακας και του περιβάλλοντος

Τριώροφα σπίτια χτισμένα σε επικλινές έδαφος με τα υπόγεια μισοσκαμμένα σε βράχο. Έχουν έντονο φρουριακό χαρακτήρα και δεσπόζουν με τον όγκο τους. Χαρακτηριστικό στοιχείο τα παράθυρα. Λίγα και μικρά μαζί με τους αεραγωγούς στο υπόγειο, ανεβαίνοντας τους ορόφους, πληθαίνουν και μεγαλώνουν, ιδίως στον τελευταίο όροφο. Επίσης, γενικό χαρακτηριστικό στα αρχοντικά της Καστοριάς είναι το έντονο γείσωμα της στέγης.

Του **Νίκου Μουτσόπουλου**

Αρχιτέκτονος, καθηγητή Πολυτεχνικής Σχολής Α.Π.Θ.

ΤΑ ΑΡΧΟΝΤΙΚΑ της Καστοριάς, που είναι περίφημα στην τυπολογία τους, αποτελούν τη συνέχεια του βυζαντινού σπιτιού, των «δωμών», όπως θα λέγαμε, από τα οποία σήμερα ελάχιστα σώζονται στη γειτονιά του Πατριαρχείου μας στο Φανάρι.

Ο πυρήνας, το πρωταρχικό τους κύτταρο είναι ο «τρίκλιнос», δηλαδή ο ένας και μοναδικός χώρος όπου υπήρχαν γύρω γύρω οι οντάδες σε σχήμα Π, ένα «τρίβιλο», δηλαδή δύο κολονίτσες που σχημάτιζαν τρία βίλα σκεπασμένα, ένας προθάλαμος και ελάχιστα βοηθητικά. Αυτό ήταν το σπίτι. Το σπουδαίο είναι ότι η βυζαντινή και μεταβυζαντινή κατοικία ανακάλυψε την πολλαπλότητα του χώρου, αντίληψη που μοιάζει με την ιαπωνική και την οποία τείνει να την επαναφέ-

ρει η σημερινή αρχιτεκτονική μας. Αυτός ο ένας χώρος, αλλάζοντας τα στρωσίδια, γινόταν νυκτερινός, χώρος ύπνου. Κρύβοντας όλα τα κινητά αντικείμενα μέσα στις εντοιχισμένες ντουλάπες, τις «μουσάντρες», από την τουρκική λέξη «μουσαντιρά» που σημαίνει ντουλάπι, τον καθάριζαν και τον έκαναν χώρο υποδοχής, χώρο διήμευσης και ό,τι άλλο μπορείτε να φανταστείτε.

Υπήρχε ακόμη το «χαγιάτι», ένα από τα πρωταρχικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής μας παράδοσης, όπου η οικογένεια περνούσε τον μισό της χρόνο τα καλοκαίρια, ενώ το χειμώνα στον τρίκλινο. Μετά είναι όλες οι ποικίλες παραλλαγές που έλαβε η βυζαντινή κάτοψη των σπιτιών με τις προεξοχές στους ορόφους, τα περίφημα «σαχνισιά», λέξη που προέρχεται από την ιρανική «σαχ νισίν», ο θρόνος του Σάχη και όλα αυτά τα στοιχεία τα ο-

ποία τα βλέπουμε ολοζώντανα στη μακεδονική μας αρχιτεκτονική και γενικότερα στη βαλκανική αρχιτεκτονική, που είναι επιρροές από τη βυζαντινή.

Ισορροπία με το περιβάλλον

Τα αρχοντικά ανάλογα με την κλίση του εδάφους ήταν και τριώροφα και τετράωροφα. Τυχαίνει να βλέπεις στο πίσω μέρος το ισόγειο, απ' όπου μπαίνει κανείς στους οντάδες και μετά να κατεβαίνεις τρεις και τέσσερις ορόφους για να πας στους άλλους χώρους. Όταν δεν υπήρχε κλίση, ήταν μόνο το ισόγειο, το μεσοπάτωμα και ο όροφος.

Γενικά στα αρχοντικά της Καστοριάς υπάρχει μια ισορροπία σε σχέση με το περιβάλλον, διατηρούν ακέραιες τις αρετές του μέτρου και της ανθρώπινης κλίμακας. Για παράδειγμα, το μικρό εκκλησάκι, συντροφευμένο με ένα αρχοντικό κρατάει την κλίμακά του και εντάσσεται στο τοπίο. Αν στη θέση των αρχοντικών σηκώσεις μια οκτώωροφη πολυκατοικία, η κλίμακα χάνεται, το εκκλησάκι εκμηδενίζεται. Μια από τις αρετές των Βυζαντινών και της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής ήταν η κλίμακα και η διδαχή. Μπορούσαν με τα ευτελέστερα υλικά, έναν απειροελάχιστο χώρο να τον κάνουν άπειρο, συλλογικό και απέραντο που διατηρούσε τις αξίες του υψηλού.

Επικοινωνία

Επικοινωνία δεν υπήρχε ανάμεσα στα σπίτια ποτέ παρά μόνο με τις «πλάβες», τα καράβια της λίμνης, μπορούσε π.χ. κάποιος να πάει στην Παναγία της Μαυριώτισσα ή να κάνει μια επίσκεψη. Γιατί όλα τα μεγάλα αρχοντικά που ήταν παραλίμνια, στο Απόζαρι, στο Ντολτσό, έφταναν μέχρι τη λίμνη με τις αυλές τους που τις έλεγαν «αβγατές» και είχανε και τη βάρκα τους μπροστά. Στο πίσω μέρος του σπιτιού, υπήρχαν τα στενά καλντεριμωμένα δρομάκια, οι «ούλτσες», όπως τα λέν οι Καστοριανοί, όπου οι κυράδες της Καστοριάς έβγαιναν τα απομεινάρια ή τα βράδια και ανταλλάσσαν τις εμπειρίες τους και τα κουτσομπολιά.

Ήταν τόσο όμορφα αυτά τα αρχοντικά σπίτια, που έχουμε μαρτυρίες γραπτές για φθόνο μεγάλο των Τούρκων που τα ζηλεύανε και τα τραγουδούσανε και τους έβγαζαν τραγούδια και ονόματα. Τα μεγάλα σπίτια που για πρώτη φορά απέκτησαν τζαμλίκια και ξύλινα παράθυρα, τα αποκαλούσαν «κιρκ πεντζέρ», τα σαράντα παράθυρα. Οι Τούρκοι όταν λένε κιρκ εννοούνε το άπειρο, όπως εμείς λέμε μύρια ή χίλια. Οι ίδιοι οι μπέηδες είχανε μερικά αρχοντικά, πάντοτε όμως τα ελληνικά ήταν καλύτερα. Γιατί ο Έλληνας λατρεύει το σπίτι του. Κι αν ξενιτεύτηκε κι αν πέθανε στην ξενιτιά, την περιουσία του όλη θα την έστελνε στην πατρίδα του για να χτίσει ένα αρχοντικό. Όπως ο Γεώργιος Σβαρ-

Σε στενό δρομάκι (ούλτσα), το αρχοντικό Μπασσάρα αριστερά, των αδελφών Εμμανουήλ δεξιά. Με σαχνίσια και τα δύο. Στου Μπασσάρα διακρίνονται παράθυρα με σιδεριές, τα λεγόμενα «ριχτά». Σύμφωνα με προφορική παράδοση, οι Τούρκοι το 1888 κατεδάφισαν τον τρίτο όροφο του Μπασσάρα, με την αιτιολογία πως έβλεπε από 'κει τον τούρκικο μαχαλά. Οι σύγχρονες έρευνες το επιβεβαίωσαν. Οι αδελφοί Εμμανουήλ ήταν σύντροφοι του Ρήγα Φεραίου, πρώιμοι οραματιστές για τη δημιουργία παμβαλκανικής ένωσης. Μαρτύρησαν μαζί του στο Βελιγράδι. Σπίτια, που εκτός από το αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον, κουβαλούν και μνήμες. Σήμερα, το πρώτο ρημάζει, ενώ το δεύτερο ανακαινισμένο κατοικείται.

Το αρχοντικό Αϊβάζη, χτισμένο μεσοτοιχία, σύστημα δόμησης «εν σειρά», σχηματίζει με το διπλανό ενιαία πρόσοψη. Πρώτος ιδιοκτήτης ο Μαργαρίτης Παυλής, αγοράστηκε από τον Νεράτζη Νεμόγια και αργότερα πέρασε στην ιδιοκτησία της Θεοδωσίας Δ. Αϊβάζη, όπως έμεινε και το όνομά του. Ως πριν από 25-30 χρόνια εκατοικείτο. Εγινε δωρεά στο δήμο, που με τη σειρά του το παρεχώρησε στον Μουσικοφιλολογικό Σύλλογο της πόλης. Οργανώθηκε με μέριμνα του συλλόγου και λειτουργεί ως Λαογραφικό Μουσείο. Ο επισκέπτης σχηματίζει πλήρη εικόνα οργάνωσης και λειτουργίας. Το πώς δηλαδή ζούσαν οι παλιοί Καστοριανοί. Σ' αυτά τα σπίτια εντυπωσιάζει η αυτάρκεια. Όλες οι οικογενειακές δραστηριότητες, χειμερινές ή καλοκαιρινές, είναι στεγασμένες, αφού οι κλιματολογικές συνθήκες δεν επιτρέπουν το άπλωμα στο ύπαιθρο, όπως γίνεται στα νησιά.

τς, έχτισε το αρχοντικό του, δεν έζησε όμως ποτέ εκεί. Πέθανε στη φυλακή, στη Βιέννη.

Τα χέρια που έφτιαξαν αυτά τα σπίτια ήταν Έλληνες Μακεδόνες, Ηπειρώτες μαιστορές, οι οποίοι ταξίδευαν από τα χωριά της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Βόρειας Ηπείρου σε όλον το Βαλκανικό χώρο και σ' όλη τη Μικρά Ασία. Ήταν μια περίοδος τοπικής αναγέννησης και οικονομικής άνθησης, με έντονη εμπορική κίνηση στα χρόνια της Τουρκοκρατίας εξαιτίας της περίφημης καστοριανής γούνας, με τους χορδάδες. Ήταν λογικό λοιπόν εκεί να δημιουργηθούν μερικά από τα πιο σπουδαία αρχοντικά.

Περίοδοι που χτίστηκαν

Τις εποχές που χτίστηκαν τα αρχοντικά μπορώ να τις προσδιορίσω από το 1710 ως το 1726, μετά έχουμε μια διακοπή και στη συνέχεια από το 1760 ως το τέλος του αιώνα. Ήταν τότε που υπογράφησαν διάφορες διεθνείς συνθήκες και επικράτησε ειρήνη και ελευθερία ενδοεπικοινωνίας στα Βαλκάνια και στην Ευρώπη.

Γιατί ο σύνδεσμος όλων αυτών των πραγμάτων είναι τα καραβάνια των βλάχων «κερατζήδων», που ξεκινούσαν από τα χωριά του Ολύμπου και μετέφεραν ορισμένες ημερομηνίες κάθε έτος, τιςπραμάτειες τους, τα βαμμένα κόκκινα νήματα, την ερυθροβαφή των νημάτων του μπαμπακιού στα Αμπελάκια, τις γούνες με τους χορδάδες στην Καστοριά, τις πρώτες ύλες από έξω κ.λπ.

Εκτός από τα σπουδαία αρχοντικά της Καστοριάς, αξιόλογα αρχο-

Συνέχεια στην 22η σελίδα

Συνέχεια από την 21η σελίδα

ντικά υπάρχουν και σε άλλες ελληνικές πόλεις όπως η Κοζάνη, η Βέροια, η Σιάτιστα και όλες οι πόλεις του ελληνισμού της Διασποράς στα Βαλκάνια.

Ποτέ δεν παύω να μνημονεύω τις πόλεις αυτές, το Μελένικο, την Αχρίδα, τη Μεσημβρία, τη Φιλιππούπολη, πόλεις όπου το ελληνικό στοιχείο αναπτύχθηκε εμπορικά, πνευματικά και οικονομικά και δημιούργησε αυτόν τον πλούτο μέσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, τον οποίο εκδήλωνε εξωτερικά με την ανέγερση ενός πολυτελούς αρχοντικού στη γενέτειρά του.

Λειτουργική χρήση

Εμείς σήμερα πολλά θα μπορούσαμε να διδαχθούμε από αυτά τα αρχοντικά. Δεν εννοώ, βέβαια, να τα μιμηθούμε, γιατί είναι αδύνατον με τα σημερινά μέσα, αλλά ούτε και να τα μετατρέψουμε σε νεκρούς μουσειακούς χώρους. Εκτός από τη διατήρησή τους που είναι αναγκαία, αφού πολλά από αυτά σήμερα χαροπαλεύουν χωρίς καμιά συντήρηση, να τους δοθεί και κάποια χρήση. Γιατί αν δε δώσουμε κάποια χρήση σε ένα κτίριο το οποίο αναστηλώνεις ή καλύτερα αναβιώνεις, είναι μοιραίο να συνεχίσει να γερνάει και να καταστρέφεται, όντας ανακαινισμένο ή χαρακτηρισμένο διατηρητέο.

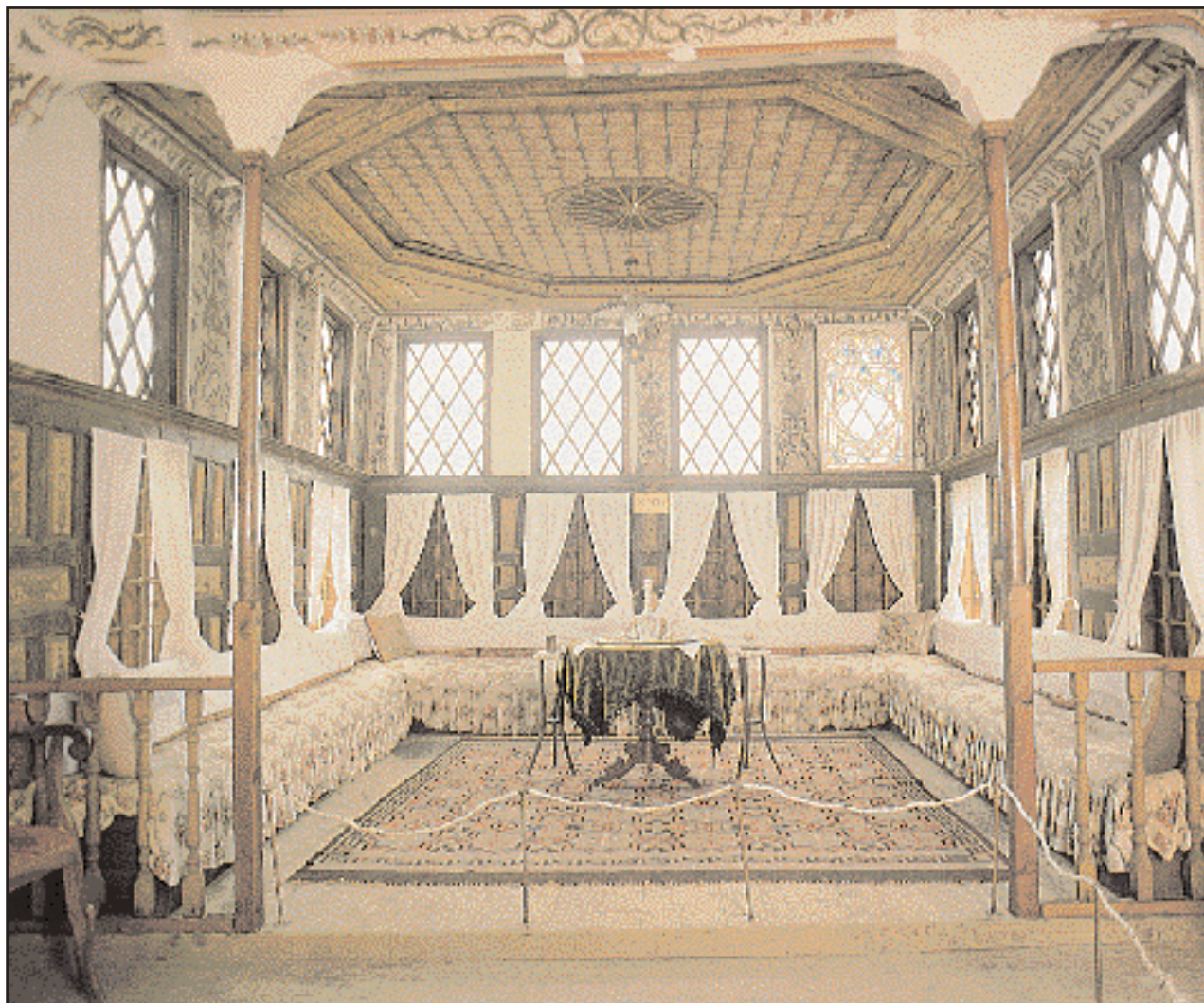
Ποικίλες χρήσεις θα μπορούσαν να αναλάβουν αυτά τα αρχοντικά ως συνεδριακά κέντρα, ως κατοικίες πνευματικών ανθρώπων, καλλιτεχνών. Με διάφορα προγράμματα αναπτυξιακά μπορούν να πηγαίνουν εκεί τα καλοκαίρια γλύπτες, να κάνουν τις Εκθέσεις τους.

Πρέπει να γίνουν Ινστιτούτα όπου όλοι όσοι έχουν τις προϋποθέσεις, ειδικοί επιστήμονες να εργάζονται συνέχεια σε πόλεις όπως η Καστοριά και να εκπαιδεύουν νέους ανθρώπους στην αναστήλωση του τσατμά, της πέτρας, των κονιαμάτων κ.λπ. Εχουμε όχι μόνο ανάγκη γι' αυτά, αλλά ακόμη κι αν καλύψουμε τις δικές μας ανάγκες, όλη η καθ' ημάς Ανατολή «διψάει» για τέτοιους τεχνίτες.

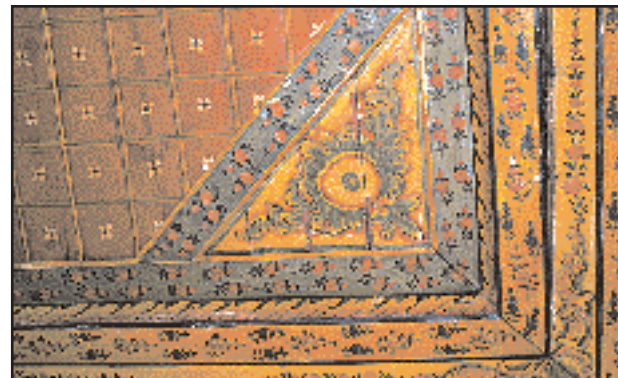
Στα ταξίδια μου στην Ιορδανία, στη Μέση Ανατολή, στο Ισραήλ, στη Συρία μου ζητούν Έλληνες τεχνίτες για να συντηρήσουν χιλιάδες τετραγωνικά μέτρα από παλαιохριστιανικά μωσαϊκά που υπάρχουν εκεί. Θα μπορούσαμε να προσφέρουμε ακόμη και εκεί τεχνονογνωσία.

Γενικά θα μπορούσαμε να διδαχθούμε πάρα πολλά από τα αρχοντικά της Καστοριάς. Δεν λέω να τα αντιγράψουμε σαν χαλκομανίες. Να εμπνευσθούμε από αυτά και η νέα μας εθνική αρχιτεκτονική, που είναι και η τελευταία τάση της UNESCO, να έχει ρίζες στην εθνική μας παράδοση. Γιατί μόνον έτσι οι λαοί αναγνωρίζονται.

Σημείωση: Τα κείμενα του καθηγητή κ. Μουτσόπουλου είναι ανατύπωση από εργασία του στο «Society Life», Τχ. 24

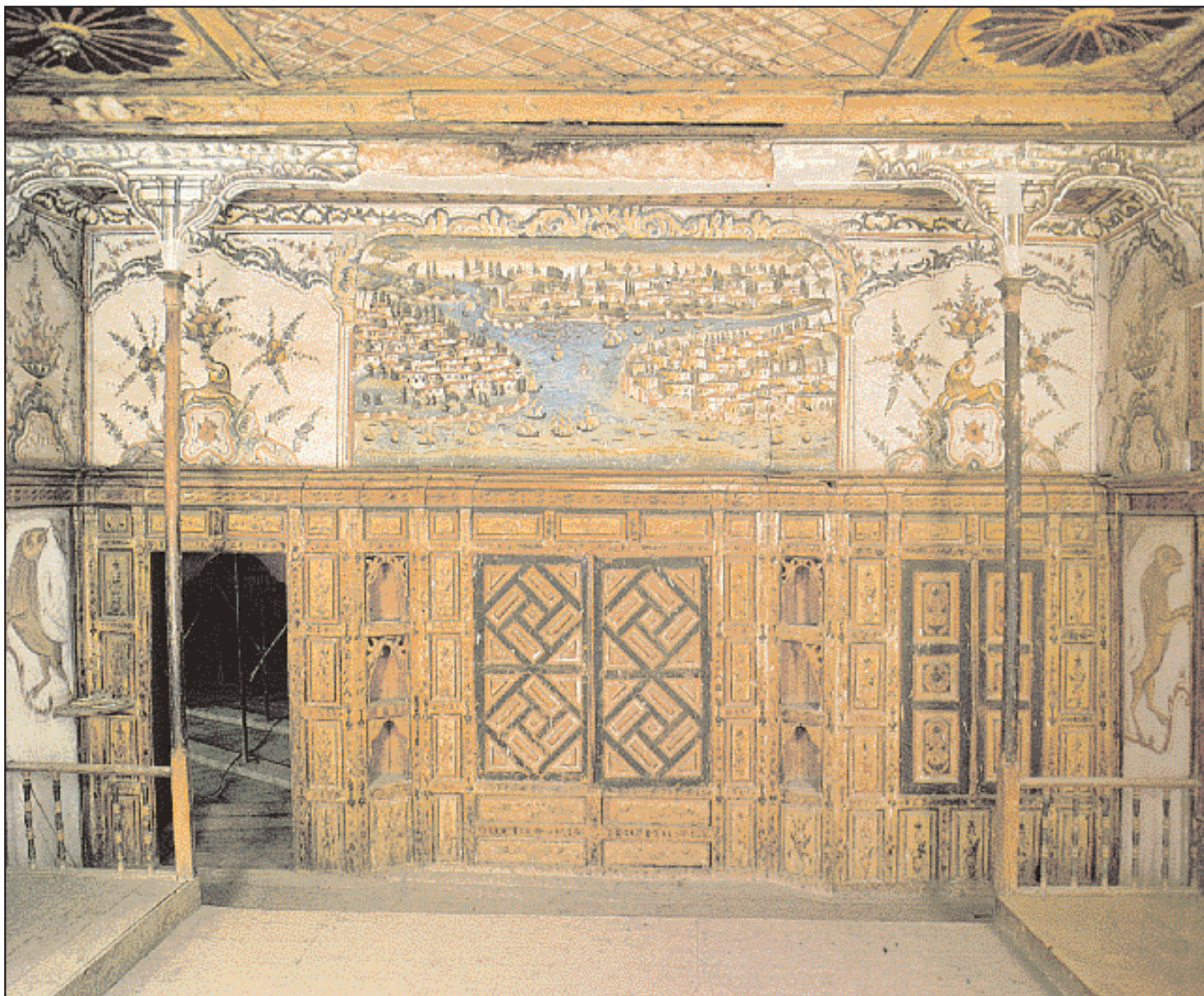

Καστοριανό σαλόνι στις αρχές του αιώνα. Αναπαράσταση στον καλόν οντά του αρχοντικού Αιβάζη (Λαογραφικό Μουσείο). Εντοιχισμένες ξύλινες πτυλαπές, οι επιφάνειες γεμάτες διακοσμητικά μοτίβα, κυρίως φυτόμορφα, ακόμη και στην ξύλινη επένδυση. Στις τρεις πλευρές, χαμηλά καθίσματα και το καθένα με αντίστοιχο όνομα (τικλίτζα, μιντέρια κ.λπ.). Τα παράθυρα - φεγγίτες, με χρωματιστά γυαλάκια (βιτρό), σε γεωμετρικά ή φυτικά σχέδια... Η καλύτερη σπουδή για απαιτητικούς αρχιτέκτονες εσωτερικού χώρου.

Περίτεχνα καστοριανά ταβάνια. Κατά κανόνα είναι ξύλινα, με ρομβοειδείς ή μακλαβαδωτές διακοσμήσεις. Σωστά αραβουργήματα, με ισχυρό το ισλαμικό στοιχείο, ιδιαίτερα στους χρωματισμούς. Εντονη μνήμη από τεκέδες δερβίσηδων του Χατζη-Μπεκτάς στην Καπαδοκία. Αν και καλά αφομοιωμένες οικοδομικές και καλλιτεχνικές μορφές, σήμερα, ανοίκειες στο μάτι, ξενίζουν. Καλλιέργεια αισθητικής σε μια εποχή που χάθηκε. Εμεινε μόνο η χλευαστική έννοια «τουρκομπαρόκ», για τους δυτικόφρονες.

Πάνω: Θαυμάσια ξυλόγλυπτη επένδυση στο εσωτερικό του καλού οντά στον όροφο του Αϊβάζη. Διακρίνονται το «τρίβυλον», η κεντρική μουσάντρα εντοιχισμένη, κάτω. Και επάνω, η ζωφόρος κατάκοσμη, πλήθος φυτομορφικές διακοσμήσεις περιβάλλοντος τοιχογραφία με απεικόνιση της Κωνσταντινούπολης.

Αριστερά: Μια άλλη παράσταση της Πόλης σε τοιχογραφία του καλού οντά στο αρχοντικό Αϊβάζη. Αντίστοιχες παραστάσεις, απεικόνιση της Πόλης απ' τον Βόσπορο, συναντάμε συχνά. Το πόσο πιστή, εξαρτάται απ' τον ζωγράφο. Υπάρχει πάντα η τάση εξιδανίκευσης, εφόσον η Βασιλεύουσα, αν και οθωμανική, ποτέ δεν έπαψε να είναι το μυθικό κέντρο. Εξάλλου, σε παραλλαγή τη βρίσκουμε και σ' άλλες περιοχές, όπως λ.χ. στο Πήλιο.

Μακεδονικός Αγώνας

Ο Μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης και η εθνική προσφορά του

Της **Αθηνάς Τζινίκου - Κακούλη**

Διευθύντριας στο Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα

Η ΚΑΣΤΟΡΙΑ και το Μοναστήρι υπήρξαν το λίκνο του μακεδονικού αγώνα, με θερμουργούς τον Ιωνα Δραγούμη και τον Γερμανό Καραβαγγέλη και πριν απ' αυτούς άλλους αγνούς πατριώτες, που πάλεψαν να αναχαιτίσουν τη ρουμανική και πανσλαβιστική προπαγάνδα.

Η πρώτη αντιστασιακή φλόγα άναψε από τα ίδια τα σπλάχνα του μακεδονικού Ελληνισμού. Ο δάσκαλος της Καστοριάς Αναστάσιος Πηχεών, ο γυμνασιάρχης Μοναστηρίου Φιλίππιδης, ο γιατρός της Κλεισούρας Αργυρόπουλος και ο έμπορος του Νυμφαίου Μίχας Τσίρλης, στα 1867, συγκρότησαν τη «Νέα Φιλική Εταιρία» που άπλωσε τους κλώνους της από την Πίνδο ως την Κωνσταντινούπολη και απ' το Κρούσοβο μέχρι τη Λάρισα και σε συνεργασία με το «Μακεδονικό Κέντρο Αθηνών» στελεχωμένο επίσης από Μακεδόνες, στα 1878 πυροδότησε τις επαναστάσεις Λιτοχώρου και Ελιμείας, αντιδρώντας στην επαισχυντή συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, που παραχωρούσε όλη σχεδόν τη Μακεδονία στη νεόκοπη Βουλγαρία.

Εν τω μεταξύ, από το 1870, με το Σχίσμα και τη δημιουργία της Βουλγαρικής Εξαρχίας, είχε αρχίσει αδυσώπητος ο ελληνοβουλγαρικός εκκλησιαστικός και εκπαιδευτικός ανταγωνισμός στη Μακεδονία. Χωριά ολόκληρα, κάτω από το βάρος της τρομοκρατίας, αναγκάζονταν να προσχωρήσουν στην Εξαρχία. Γιατί τότε Εξαρχικός σήμαινε Βούλγαρος και Πατριαρχικός, Έλληνας.

Η Μακεδονία μάτωνε. Καθημερινά πολυσέλιδες επιστολές Δημογερόντων έφεραν τον κραυγή αγωνίας της ως το Πατριαρχείο. Και ο Πατριάρχης Ιωακείμ ο Γ' συνέλαβε τη φωτεινή ιδέα να ενθρονίσει νέους, δυναμικούς και μορφωμένους Ιεράρχες στις Μακεδονικές Μητροπόλεις ως πρόφραγμα στη βουλγαρική λαιλαπα.

Ο Καραβαγγέλης στην Καστοριά

Με αυτή τη φιλοσοφία, το 1900, Μητροπολίτης Καστοριάς αναδείχθηκε ο Γερμανός Καραβαγγέλης. Επιτυχέστερη επιλογή δεν θα μπορούσε να γίνει. Ο χαρισματικός εκείνος Ιεράρχης γεννήθηκε στη Στύψη Λέσβου το 1866. Φοίτησε στο ελληνικό σχολείο Αδραμυτίου, στη Θεολογική Σχολή Χάλκης, το 1888 χειροτονήθηκε διάκονος, έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στη Λειψία και τη Βόννη και, διδάκτορας πια της φιλοσο-

Ο Μητροπολίτης Καστοριάς και κατόπιν Αμασειάς του Πόντου, Γερμανός Καραβαγγέλης. Χαρισματικός ιεράρχης, ανάμεσα στους πρωτεργάτες του Μακεδονικού Αγώνα. Παρά τη σημαντική εθνική του δράση, ο Καραβαγγέλης τελείωσε τις ημέρες του ως εξάρχης κεντρώς Ευρώπης. Σε τόπο εξορίας, όπως τον αποκαλούσε, πικραμένος για την αχαριστία που του έδειξε η πατρίδα.

φίας, δίδαξε εκκλησιαστική ιστορία στη Θεολογική Σχολή Χάλκης από το 1891 ως το 1896. Τότε αναδείχθηκε χωροεπίσκοπος του Πέραν, όπου αναμόρφωσε εκ βάθρων τα ελληνικά σχολεία και το 1900 έφτασε στη Μητρόπολη Καστοριάς: «Όταν έφτασα εκεί, βρήκα τον τόπο σε άθλια κατάσταση.

Ο πόλεμος του '97, ήταν ακόμη πρόσφατος. Οι Τούρκοι από μίσος για την Ελλάδα υποστήριξαν τας εξαρχικές αξιώσεις, οι Βούλγαροι επωφελούντο της ψυχολογικής καταστάσεως και ήταν κύριοι του τόπου», γράφει στα απομνημονεύματά του.

Κι όμως, σύντομα ανέστρεψε τα πράγματα. Συνεγείροντας τις αυτόχθονες αγωνιστικές δυνάμεις, τους θρυλικούς Γραικομάνους, που αν και μιλούσαν σλαβοφανές ιδίωμα, είχαν ψυχή ελληνική, εξόπλισε τα πρώτα ανταρτικά σώματα, του Κώττα, Βαγγέλη Στρεμπενιώτη, Νταλίπη, Παύλου Κύρου και άλλων και τα αντιπαρέταξε

στη βουλγαρική τρομοκρατία.

Κι έπειτα άρχισε τις περιουδεις. Με ένα μάλινχερ στο χέρι, άνοιγε τις σφραγισμένες από τους Βουλγάρους εκκλησίες. Λειτουργούσε ελληνικά. Έκανε πύρινα κηρύγματα. Ενθάρρυνε τον κόσμο και πάντα τελειώνει τη διδαχή του με τούτα τα λόγια: «Λέει ο Χριστός, παιδιά μου, όστις σε ραπίσει εις την δεξιάν, στρέψον αυτώ και την άλλην. Λέει ο μωσαϊκός νόμος, οφθαλμόν αντί οφθαλμού και οδόντα αντί οδόντος! Ε, λοιπόν! Σας λέγω και εγώ, σιαγόνα αντί οδόντος! Για την ελευθερία της Μακεδονίας! Για την Ορθοδοξία και τον Ελληνισμό! Και ας πέσουν οι αμαρτίες σας όλες στην πλάτη μου!».

Ο Τσακαλάροφ πλήρωσε αδρά έναν Βούλγαρο δήμιο να τον σκοτώσει. Μα εκείνος δεν το έπραξε και απολογούμενος είπε: «Όταν είδα τον Δεσπότη καβάλα στο άλογο, νόμισα πως ήταν ο Αι-Γιώργης. Ελαμπε το πρόσωπό του και το όπλο έπεσε από τα χέρια μου...».

Το 1902 ανέλαβε Υποπρόξενος Μοναστηρίου ο Ιων Δραγούμης. Η συνεργασία τους υπήρξε γόνιμη. Καρπός της, η «Επιτροπή Αμύνης» Καστοριάς, που την αποτελούσαν οι Μενέλαος Μπατρίνος, Ναούμ Τσάκαλης, Κωνσταντίνος Αλβανός, Δούκας Σαχίνης, Γεώργιος Παπαδόσχος, Μανιός Τσίκος, Φίλιος Τσαμίσης, Ιωάννης Καραμπίνης, Βασίλειος Μαυρουδής, Αθανάσιος Κοσμάς, Φερραίος και άλλοι. Έτσι, όταν στις 20 Ιουλίου του 1903, η βουλγαρική επανάσταση Ιλιντεν μετέτρεψε τη βόρεια Μακεδονία σε φλεγόμενη κόλαση και κατά χιλιάδες οι πυροπαθείς, αιμόφυρτοι και πεινασμένοι, κατέφευγαν στην Καστοριά, η πόλη ήταν έτοιμη να τους δεχθεί και να τους περιθάψει. Και όταν αποπειράθηκε να εγκατασταθεί εκεί Βούλγαρος επίσκοπος, σύσσωμος ο λαός της εξηγέρθηκε και τον απέπεμψε.

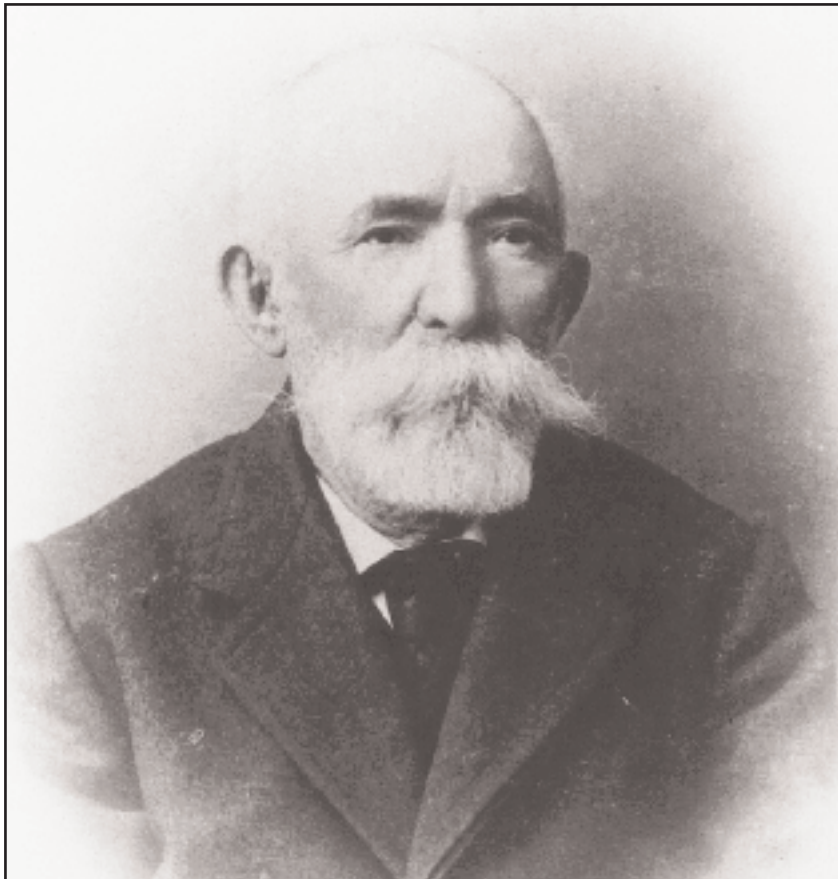
Καπετάν Ζέζας

Το 1904 μπήκε στη Μακεδονία για τρίτη και τελευταία φορά ο Παύλος Μελάς ως Καπετάν Μίκης Ζέζας. Ο Καραβαγγέλης του έστειλε θερμό καλωσόρισμα: Μια εικόνα της Αναστάσεως και πίσω ιδιόγραφη την αφιέρωσή του: «Το πολυφιλήτω και φιλοστόργω τέκνω. Εντεινε και κατευοδόυ και βασιλευε και κατακυρίευε εν μέσω των εχθρών σου». Υπέγραφε συνθηματικά: «Κώστας Γεωργίου». Από τα αρχικά Κ.Γ. (Καστοριάς Γερμανός). Του έστειλε και σφραγίδα με σταυρό και γύρω τις λέξεις: «Εν τούτω νίκα - Μίκης Ζέζας».

Όμως στις 13 Οκτωβρίου του 1904, στη Στάτιστα, το βόλι πέρασε ήρωα στην αιωνιότητα τον Μελά. Οι σύντροφοί του, για να μην αναγνωριστεί, έκοψαν το κεφάλι του και τον έθαψαν κάτω από την Ωραία Πύλη στην Αγία Παρασκευή Πισοδερίου, ενώ ενταφίασαν το σώμα κοντά σε ένα ρέμα στη Στάτιστα. Μα οι Τούρκοι, δέκα μέρες αργότερα, το ανακάλυψαν και το μετέφεραν στο Διοικητήριο Καστοριάς.

Ο Καραβαγγέλης, ξεσηκώνοντας τη νεολαία, κατόρθωσε να το παραλάβει. Σημειώνει στα απομνημονεύματά του: «Το θρηνήσαμε όλη τη νύχτα και την άλλη μέρα πολύ πρῶι, όπως είχα υποσχεθεί στον Καϊμακάμη, το έθαψα με λίγους ανθρώπους της εμπιστοσύνης μου, για να αποφύγω άλλους θορύβους και συγχύσεις του λαού».

Ο θάνατος του Μελά αφύπνισε συνειδήσεις. Το ένα μετά το άλλο άρχισαν να καταφθάνουν τα ανταρτικά σώματα: Των Κατεχάκη, Βάρδα, Καούδη, Μακρή, Καραβίτη,

Ο δάσκαλος Αναστάσιος Πηγιών (1836-1913), από τα ιδρυτικά μέλη της «Νέας Φιλικής Εταιρείας» (1867). Βίος γεμάτος διωγμούς και φυλακίσεις από τους Οθωμανούς, εκτοπίσεις και αποδράσεις. Περιπέτειες που αντιστοιχούν σ' εκείνες του Θερβάντες, όπως «χωνεύονται» αυτοβιογραφικά μέσα στον «Δον Κιχώτη». Ολα στο όνομα της Μακεδονίας, αλλά θαμμένα σήμερα από τη λήθη.

Φιλόλαος Α. Πηγιών (1875-1947), οπλαρχηγός στην πρώτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα. Έκανε δύο εξόδους. Το 1905 ως καπετάν Φιλώτας συγκρότησε δικό του σώμα στελεχωμένο με Καστοριανούς και το 1907 έδρασε στην περιοχή Μοριχόβου ως καπετάν Λαύρας. Στις 11 Νοεμβρίου 1912 οι Καστοριανοί τον υποδέχτηκαν ως ελευθερωτή. Ήταν ανθυπίαρχος, επικεφαλής του πρώτου ελληνικού τμήματος που μπήκε στην Καστοριά. Η οικογένεια Πηγιών έχει συνδέσει τη δράση της στο Μακεδονικό Αγώνα με την περιοχή της Καστορίας.

Πούλακα και άλλων. Ο Ιεράρχης τα στήριζε και τα τροδοφοτούσε.

Και όταν στις 25 Μαρτίου του 1905 οι Μακεδονομάχοι υπό τον Βάρδα, εκδικούμενοι την πυρπόληση των ελληνικών μοναστηριών Τσιριλόβου και Σλίβενης, έκαψαν τη Ζαγορίτσανη, όπου εβδομήντα εννέα Βούλγαροι βρήκαν το θάνατο, οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων στο Μοναστήρι κατηγορήσαν ως ηθικό αυτουργό τον Καραβαγγέλη. Ο Πατριάρχης τον ανακάλεσε στη Θεσσαλονίκη, μα εκείνος, έπειτα από μήνα επέστρεψε στον προμαχώνα του, την Καστοριά και καθοδηγώντας τον τακτικό τουρκικό στρατό συνετέλεσε στην εξόντωση των φοβερών αρχικομητατζήδων Μήτρο-Βλάχου, Κόλες, Κορσάκωφ, Κούζος και άλλων.

Εν τω μεταξύ έπεφταν ο ένας μετά τον άλλον και οι ηρωικοί γηγενείς Μακεδονομάχοι. Για τα ορφανά τους και τα παιδιά της υπαίθρου ο Καραβαγγέλης ίδρυσε Ορφανοτροφείο, ενώ παρότρυνε τις γυναίκες να συστήσουν τη «Φιλόπτωχο Αδελφότητα Ελληνίδων Κυριών Καστορίας», που πρόσφερε πολλά στον αγώνα.

Τον Αύγουστο του 1906 ο Μητροπολίτης Κορυτσάς Φώτιος δολοφονήθηκε. Στην Αθήνα έφτασε λανθασμένα η είδηση, ότι ο εθνο-

μάρτυρας Ιεράρχης ήταν ο ίδιος ο Γερμανός Καραβαγγέλης. Οι εφημερίδες δημοσίευσαν τότε πολυσέλιδα αφιερώματα ανυμνώντας το μέγα εθνικό του έργο. Οι Τούρκοι θορυβήθηκαν και ανάγκασαν τον Πατριάρχη δια παντός να τον ανακαλέσει από την Καστοριά.

Οι Καστοριανοί βαδίζοντας με θέρμη στο δρόμο που χάραξε ο Ιεράρχης τους, συνέχισαν τον αγώνα μέχρι την τελική νίκη. Και στις 11 Νοεμβρίου του 1912, υποδέχθηκαν ελευθερωτή τον ελληνικό στρατό, υπό την ηγεσία του Ανθυπίαρχου Φιλόλαου Πηχεώνος, του δικού τους Μακεδονομάχου που πολέμησε με το ψευδώνυμο Καπετάν Φιλώτας και ήταν γιος του ιδρυτού της «Νέας Φιλικής Εταιρείας» συμπολίτη τους Αναστασίου Πηχεώνος.

Ο Καραβαγγέλης έγινε Συνοδικός, Επίσκοπος Αμάσειας Πόντου και τελικά Εξαρχος Βιέννης, όπου και εγκατέλειψε τα εγκόσμια το 1935. Ομως η Καστοριά, τον ήθελε για πάντα δικό της.

Ετσι, στις 14 Δεκεμβρίου του 1959, με δωρολογήματα και τιμές, εναπέθεσε τα οστά του για πάντα στη γη της. Και ύψωσε μεγαλοπρεπή τον ανδριάντα του, να κρατά ζωντανή την παρουσία του στις καρδιές των επερχομένων γενεών.

Η πόλη της Καστοριάς βρίσκεται κτισμένη στο «λαιμό» της ορεινής χερσονήσου, που εισχωρεί μέσα στην ομώνυμη λίμνη (Φωτ. 1920, αρχείο Χ. Τζημάκα).

Η λίμνη και τα «καράβια» της

Το υγρό στοιχείο κυριαρχεί στην πόλη και στη ζωή της

Του **Πάνου Τσολάκη**

Αρχιτέκτονας, Λέκτορας ΑΠΘ

ΟΤΑΝ μιλούμε για την Καστοριά, συνειρμικά μάς έρχονται στο νου τρεις κυρίως συμβολικοί δείκτες που χαρακτηρίζουν την ταυτότητά της: τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της, η βιοτεχνία των γουναρικών και το πανέμορφο φυσικό περιβάλλον της λίμνης. Οι πόλεις δημιουργήθηκαν με κάποια συγκεκριμένα κριτήρια και το νερό έπαιξε πάντοτε αποφασιστικό ρόλο στην εκλογή του χώρου ίδρυσής τους.

Για την Καστοριά η λίμνη δεν σφράγισε μόνο την ιστορική της πορεία, αλλά ταυτίστηκε με την ίδια την ύπαρξή της. Εδώ και πάρα πολλούς αιώνες τα νερά της αγκαλιάζουν από παντού την πόλη και όχι μόνο της δίνουν ζωή, αλλά και την προστατεύουν, όπως αναφέρει και ο αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός (1,54): «Καστοριάς... οχυρωτάτης ούσης διά το πανταχόθεν περικλύζεσθαι τη λίμνη».

Το απaráμιλλο φυσικό τοπίο της λίμνης εντυπωσιάζει από παλιά τους περιηγητές που το περιγράφουν με τα ωραιότερα χρώματα. Ο Γερμανός καθηγητής Η. Gelzer, που επισκέφθηκε την Καστοριά τον Οκτώβριο του 1903, αναφέρει χαρακτηριστικά στις σημειώσεις του (Vom Heiligen Bergen und aus Makedonien, σ. 229): «...φθάνοντας σ' ένα ύψωμα ξεσπάσαμε σε

μία ιαχή· μπροστά μας ανοιγόταν η θέα στην εξάισια κοιλάδα της Καστοριάς με τη βαθυγάλαζη λίμνη της». Επίσης η καστοριανή λογοτέχνης Ιφιγένεια Διδασκάλου γράφει στο βιβλίο της «Καστοριά, πατρίδα μου» (σ. 15): «Η γνωριμία με την Καστοριά είναι μια αποκάλυψη, με τη λίμνη της όμως μια μαγεία! Στα γαλήνια, τα λαμπερά νερά της καθώς τα χρωματίζουν τα γαλάζια σύννεφα, βλέπετε ολάκερη την πολιτεία, πανέμορφη, να καθρεφτίζεται κάθε αυγή. Μα και στη δύση του ήλιου που παίρνουν όλα χρώματα μαγευτικά, και τη νύχτα όταν ανάψουν της πολιτείας τα φώτα και το φεγγάρι χρυσίζει τον ακύμαντο καθρέφτη της, μοιάζει παραμυθένια!»

Το 1974 η λίμνη χαρακτηρίστηκε ως «μνημείο εξόχου φυσικού κάλλους» και στην περίμετρό της η δόμηση είναι ελεγχόμενη. Επίσης προστατεύεται ως καταφύγιο θηραμάτων.

Θέση και γνωριμία

Η λίμνη της Καστοριάς (ή Ορεστιάς) εντάσσεται στο οροπέδιο των λιμνών της ΒΔ Μακεδονίας. Το υψόμετρο της μέσης στάθμης της βρίσκεται στα 629,50 μ. και η σημερινή της έκταση φθάνει τα 26,58 τετραγ. χιλ. Η ελλειψοειδής επιφάνειά της διαιρείται από την ορεινή χερσόνησο του «Βουνού» σε δυο ίσα περίπου μέρη. Η λίμνη τροφοδοτείται από τα όμβρια νε-

ρά που πέφτουν στους γύρω ορεινούς όγκους, τα οποία εισρέουν στο χώρο της ως επιφανειακά, ως πηγαία και ως υπόγεια ύδατα. Παρουσιάζει εκροή προς τον Αλικάκμονα με το φυσικό κανάλι «Γκιόλε» στο στόμιο του οποίου κατασκευάστηκε το 1932 τεχνητό φράγμα με κινητές θυρίδες, ώστε να είναι ελεγχόμενη η στάθμη της. Το μέγιστο βάθος της φθάνει τα 8,30 μ., το μέσο της είναι 4 μ. και ο όγκος του νερού 100 εκατ. κυβικά μέτρα.

Η περίμετρός της πλησιάζει τα 31 χιλιόμετρα. Στις βαρυχειμωνιές τα νερά της λίμνης παγώνουν και το πάχος του πάγου ξεπερνά ορισμένες φορές τα 30 εκατοστά. Στα παλιότερα χρόνια οι καστοριανοί κινούνταν πάνω στον πάγο με ένα είδος έλκηθρου, ιδιότυπης τοπικής κατασκευής που τα ονόμαζαν σάνια.

Ενδιαφέρουσα είναι η πανίδα της λίμνης που αποτελείται από πολλά είδη. Στην περιοχή της φωλιάζουν η χουλιαρόπαπια, το μπεκατσίνι, ο βουβοκύκνος, κ.ά. Από τα διερχόμενα είδη ξεχωρίζουν ο ροδοπελεκάνος, η σταχτοχήνα, η πρασινοκεφαλόπαπια και ο ασημόγλαρος.

Με την αλιεία της λίμνης ανέκαθεν ασχολούνταν ένας σημαντικός αριθμός ψαράδων της πόλης και των γύρω παραλίμνιων χωριών. Πριν από μερικά χρόνια αφθονούσαν στη λίμνη πολλές ποικιλίες ψαριών: γριβάδια, γουλι-

νοί, πλατύκες, τσιρόνια, χρίσκοι, κέφαλοι, χέλια και από το 1930 πρικιά, γλίνια και τούρνες. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι ψαράδες ήταν κι' αυτά πολλά και διάφορα: σουργκιά, ζάγαζες, πεζόβολοι, πρόβλιακοι, νταούλια, κατίκια, σουρντινίτσες, σαπκάζια και μπερντέδες (ειδικά δίχτυα για τα πελαΐσια).

Δυστυχώς η μορφή και οι ρυθμοί ανάπτυξης των τελευταίων δεκαετιών έπληξαν την οικολογική ισορροπία της λίμνης, η οποία μολύνθηκε από τα αστικά λύματα, από λιπάσματα και στερεά απόβλητα. Με τη λειτουργία από το 1990 του βιολογικού καθαρισμού στην αποχέτευση της πόλης έγινε ένα μεγάλο βήμα για την εξυγίανση και τη σωτηρία της λίμνης.

Ομως υπάρχουν και προβλήματα με τις προσχώσεις των παραλίμνιων περιοχών από τα διάφορα ρέματα που εκβάλλουν και κυρίως από το ρέμα του Μαυρόβου (σταρραρέκα) και σύμφωνα με μελέτες ειδικών, αν δεν ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα, βραχυπρόθεσμα (μετά από 60 χρόνια) η λίμνη θα χωρισθεί σε δυο μέρη.

Τα «καράβια»

Τα «καράβια» όπως ονομάζουν οι ντόπιοι τις πλάβες της λίμνης, με το ιδιόμορφο και γραφικό σχήμα τους αποτελούν ένα αναπόσπαστο στοιχείο του φυσικού τοπίου. Σε πιο περιορισμένη χρήση

συναντούμε ένα αρκετά μικρότερο, αλλά κατασκευαστικά παρόμοιο τύπο πλάβας, που διατηρεί την προϊστορική ονομασία «μονόξυλο».

Ο γνωστός αρχιτέκτονας Αριστοτέλης Ζάχος (1872 - 1939) που καταγόταν από την Καστοριά, αναφέρει ότι τα καράβια αποτελούν τα «κινητά μνημεία» της πόλης και συνεχίζει: «...ο παμπάλαιος αυτών τύπος είνε μοναδικός και διετήρησεν αγνήν την παλαιάν αυτού παράδοσιν ως προς το σχήμα και την κατασκευήν».

Η όλη εμφάνισή τους είνε εντελώς ιδιόρρυθμος και μοναδική» (ΜΗ 12/1936, σ. 161). Πράγματι το καστοριανό καράβι δεν μοιάζει με τις πλάβες των Πρεσπών, με τα «καΐκια» της Παμβώτιδας, με τη «γάιτα» του Μεσολογγίου ή με τα παλιά ψαράδικα της Αχρίδας και απ' όσο γνωρίζουμε διαφέρει από κάθε άλλο λιμνίσιο ή ποταμίσιο πλεούμενο στον κόσμο.

Η μορφή του карабиού χαρακτηρίζεται από τις έντονα υπερυψωμένες άκρες του, τις λεγόμενες μπρύμες, οι οποίες σχηματίζουν άνετα καθίσματα. Το μήκος του карабиού κυμαίνεται σήμερα από 5,50 έως 6 μ. ενώ παλιότερα έφτανε τα 7 μ. Το πλάτος του στο φαρδύτερο σημείο είναι 1.20 - 1.30 μ.

Ο τρόπος κατασκευής του είναι απλό και πρωτόγονος. Το καράβι αποτελείται από χοντρά και φαρδιά σανίδια με κατάλληλη σύνδεση χωρίς κατασκευαστικό σκελετό και καρίνα.

Ο πάτος του καμπυλώνεται ως προς το μήκος και το πλάτος και μοιάζει με το τσόφλι του αυγού. Τα κουπιά προσδένονται σε εξω-

Οι παραδοσιακές πλάβες της λίμνης είναι το καράβι και το μονόξυλο (Φωτ. 1950, αρχείο Γ. Γκολομπία).

τερικούς σκαρμούς, οι οποίοι στηρίζονται σε εγκάρσιο κινητό δοκάρρι, το τροχαντήρι. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται καλύτερη ευστάθεια πλεύσης και μεγαλύτερη δύναμη ώθησης.

Ο карабокύρης λάμνει όρθιος πατώντας πάνω σε ένα σανίδι, το οποίο γέρνει ελαφρά προς τα εμπρός, έτσι ώστε να δίνει πρόσθετη δύναμη στα κουπιά με το βάρος του σώματός του.

Τα καράβια συνδέονται στενά με την παραδοσιακή ζωή της περιοχής, γιατί μέχρι το 1950 τα χρησιμοποιούσαν, εκτός από το ψάρε-

μα, σχεδόν αποκλειστικά και για τις συγκοινωνίες και τις μεταφορές εμπορευμάτων στην πόλη, αφού οι τοπικοί επαρχιακοί δρόμοι κατέληγαν στα παραλίμνια χωριά του Μαυρόβου και του Δισπηλιού.

Οι περιηγητές που επισκέφθηκαν την Καστοριά αναφέρουν συχνά τα καράβια, τα οποία τα χαρακτηρίζουν ως προϊστορικά και πρωτόγονα. Μάλιστα ο Άγγλος περιηγητής Leake, που έφθασε στην πόλη στις 7 Σεπτεμβρίου του 1805, στο βιβλίο του *Travels in Northern Greece* (τ. Ι, σ. 325-327) περιγράφει αναλυτικά το καράβι και μας

δίνει και δύο χαρακτηριστικά σκίτσα του.

Στις πρόσφατες ανασκαφές που διενεργεί ο καθηγητής κ. Χρουμουζιάδης στον λιμναίο προϊστορικό οικισμό του Δισπηλιού, αποκαλύφθηκε το περίγραμμα μιας βάρκας, που το μέγεθος και το σχήμα της παρομοιάζει με τα σημερινά μονόξυλα. Έτσι είναι μάλλον βέβαιο ότι το καράβι αποτελεί μια εξέλιξη από τα προϊστορικά μονόξυλα της περιοχής και στη σημερινή του μορφή παραμένει ουσιαστικά αμετάβλητο εδώ και πολλούς αιώνες.

Η μόνη αναγκαστική μετατροπή που δέχθηκε μετά την καθιέρωση της εξωλέμβιας μηχανής είναι μια μικρή τροποποίηση στο πίσω μέρος του, χωρίς να αλλοιώνεται το γενικό σχήμα του. Δυστυχώς, όμως, υπάρχουν και ορισμένες περιπτώσεις όπου αφαιρείται ολόκληρη η πίσω πρύμη, οπότε το καράβι μοιάζει σαν κολοβωμένο. Για το θέμα αυτό πρέπει να υπάρξει οπωσδήποτε περισσότερη ευαισθητοποίηση εκ μέρους των ψαράδων και της πολιτείας, ώστε να διατηρηθεί το γνήσιο και μοναδικό σχήμα του карабиού.

Βιβλιογραφία:

1. Αθανασόπουλος Γεώργιος, «Οροπέδιον των λιμνών της Βορειοδυτικής Μακεδονίας», Αθήναι 1924.
2. Γερασίμου Ιωάννης κ.ά., «Ερευνα επί των δυνατοτήτων αξιοποίησης της λίμνης Καστοριάς», Θεσσαλονίκη 1970.
3. Ζάχος Αριστοτέλης, «Τα καράβια της Καστοριάς» ΜΗ 12 (1936).
4. Κωτούλας Δημήτρης, «Η λίμνη της Καστοριάς», Θεσσαλονίκη 1987.
5. Μοντσόπουλος Νικόλαος, «Καστοριά, τα αρχοντικά», Αθήνα 1962.
6. Παντζόπουλος Γιάννης, «Οι βάρκες των ελληνικών λιμνών και λιμνοθαλασσών», *Αρχαιολογία* 32 (1989).
7. Σιάνος Λουκάς, Καστοριανές εικόνες, 1988.
8. Τσαμίσης Παντελής, «Η Καστοριά και τα μνημεία της», Αθήνα 1949.
9. Τσολάκης Πάνος, «Τα καράβια της Καστοριάς», Θεσσαλονίκη 1992.

Το ψάρεμα με πεζόβολο. Ένας από τους πιο συνηθισμένους τρόπους αλιείας στη λίμνη της Καστοριάς.

Οι Λόγιοι της Καστοριάς

Α. Χριστόπουλος, Θ. Μανδακάσης,

Σ. Λεοντιάδης και Π. Ιωάννου

Του Πάνου Τσολάκη

Λογίτητος, Λέκτορα Α.Π.Θ.

ΣΤΑ ΔΙΣΕΚΤΑ χρόνια της σκλαβιάς οι συνθήκες δεν ευνοούν τις πνευματικές ασχολίες. Οι Καστοριανοί για λόγους επιβίωσης στρέφονται προς τη βιοτεχνία και το εμπόριο. Εκτός όμως από την ιδιαίτερη επίδοσή τους στην επεξεργασία των γουναρικών, η προσοχή τους στρέφεται και στη μόρφωση των παιδιών τους. Από τον 17ο αιώνα γνωρίζουμε ονόματα ιερωμένων που δίδασκαν στους νάρθηκες και τα κελιά των εκκλησιών. Στα 1630 εγγράφεται στο ανώτερο Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης ο έβδομος κατά σειρά Μακεδόνας μαθητής, ο Καστοριανός Θωμάς Ράλης και σπουδάζει γραμματική, ρητορική και ανθρωπιστικά γράμματα. Το 1650 γίνεται δεκτός στην ίδια σχολή ο επίσης Καστοριανός Νικόλαος Αθανάσιος.

Με το ξεκίνημα του 18ου αιώνα ιδρύονται στην Καστοριά με δωρεές αποδήμων δύο συστηματικά οργανωμένα σχολεία: το 1705 η Ιερά Εκκλησιαστική Σχολή και το 1711 το Ελληνικό Φροντιστήριο επταετούς φοιτήσεως με διδάσκαλο τον σοφό ιερομόναχο Μεθόδιο Ανθρακίτη από τα Γιάννενα. Αρχίζει έτσι η πνευματική ανάπτυξη της Καστοριάς με σημαντικούς λόγιους και ιατροφιλόσοφους, που σπούδασαν στην Ευρώπη σε πόλεις όπου ανθούσαν συνήθως ελληνικές κοινότητες. Η πολύτιμη προσφορά τους στην ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων αναδεικνύεται μέσα από το αξιόλογο εκπαιδευτικό και συγγραφικό τους έργο.

Σεβαστός Λεοντιάδης (1690-1770). Τα πρώτα του μαθήματα τα πήρε στην Καστοριά ως μαθητής του Μεθόδιου Ανθρακίτη. Συνέχισε στη Σιάτιστα και στα Γιάννενα και σπούδασε φιλοσοφία και φιλολογία στην Πάδοβα. Από την Ιταλία γύρισε το 1721 κι ανέλαβε τη διεύθυνση της Ελληνικής Σχολής Καστοριάς. Αργότερα δίδαξε στην Τσαριτσάνη και την Κοζάνη. Το 1740 χειροτονήθηκε ιερέας και διετέλεσε οικονόμος και ιεροκύριος. Από το 1744 έως το 1746 διηύθυνε τη «Νέα Ακαδημία» της Μοσχόπολης, που αναδείχθηκε σε φυτώριο νεωτεριστικών απόψεων και σε κέντρο ανώτερης διδασκαλίας. Μετά τη Μοσχόπολη ανέλαβε και πάλι τη σχολή Καστοριάς. Εγγραψε εκκλησιαστικούς λόγους, επιγράμματα προς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και τον αρχιεπίσκοπο Αχριδών, καθώς

και σημειώσεις «περί έτους, μηνών, ημερών και ινδικτιώνος».

Θωμάς Μανδακάσης (1709-1796). Παρακολούθησε τα εγκύκλια μαθήματα στην Καστοριά, στην Κοζάνη ως μαθητής του Ευγένιου Βούλγαρη και στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδος στη Ρωσία. Συνέχισε τις σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη και κατόπιν στη Λειψία, όπου σπούδασε ιατρική και φιλολογία. Το 1757 αναγορεύτηκε διδάκτορας της ιατρικής και εξάσκησε το επάγγελμά του στη Γερμανία. Ενδιάμεσα για ένα διάστημα τεσσάρων ετών (1767-1770) σχολάρχησε στη σχολή της Καστοριάς. Το συγγραφικό του έργο είναι σημαντικό. Εκτός από τη διατριβή του με τίτλο «Aetiologia Chymica» δημοσίευσε τα έργα: «Ομοίος των ελλειπόντων ομοίων ιάματα» και «Περί των αοράτων διά των ορατών εννοουμένων πραγμάτων». Επίσης επιμελήθηκε και χρηματοδότησε τις εκδόσεις: «Λογική» του Ευγένιου Βούλγαρη, «Στοιχεία φυσικής» του Νικηφόρου Θεοτόκη, «Στοιχεία μαθηματικών» του Ιωάννου Σεγγέριου, «Συλλογή διαφόρων ποιημάτων... προς τον Υψηλάντην» του Νικολάου Βελλαρά, «Τα παραλειπόμενα» του μοναχού Ιωσήφ Βρυένιου, κ.ά.

Κωνσταντίνος Μιχαήλ (1751-1816). Τα πρώτα του μαθήματα παρακολούθησε στην Καστοριά και στη Σιάτιστα και στη συνέχεια σπούδασε φιλοσοφία και ιατρική στη Βιέννη. Παρέμεινε στη Βιέννη όπου εξάσκησε το επάγγελμα του γιατρού, έχοντας παράλληλα και φιλολογικές ενασχολήσεις. Κατέθεσε ένα σημαντικό ποσό για τα σχολεία της Καστοριάς και δώρισε τη βιβλιοθήκη του, αποτελούμενη από 600 τόμους βιβλίων, στη Μητρόπολη Καστοριάς. Το 1794 εξέδωσε το σύγγραμμα «Διαιτητική», που επανεκδόθηκε αργότερα στη Βενετία. Μετέφρασε και εξέδωσε επίσης το έργο «Εγχειρίδιο του εν ιατροίς σοφωτάτου Τισσότου».

Αθαν. Χριστόπουλος Ο σημαντικότερος Καστοριανός ποιητής και λόγιος (1772-1847), με πανελλήνια ακτινοβολία, που μάλιστα ενομομάστηκε από τους συγχρόνους του «νέος Ανακρέων». Μαζί με την οικογένειά του αναγκάστηκε σε μικρή ηλικία να εγκαταλείψει την πατρίδα του λόγω των τουρκοαλβανικών επιδρομών και να εγκατασταθεί στο Βουκουρέστι, όπου μαθήτευσε στον Νεόφυτο Κουσοκαλυβίτη και τον Γρηγόριο Κωνσταντά. Το 1790 άρχισε τις σπουδές του στην ιατρική σχολή της Βουδαπέστης και από το

Ο Χριστόπουλος σε χαλκογραφία από τη βιεννέζικη έκδοση των «Λυρικών» του, το 1833. Νέος Ανακρέων ονομάστηκε από τους συγχρόνους του ο Χριστόπουλος για τα βάρβικα και ερωτικά ποιήματά του. Ιδιαίτερα αγαπήθηκε από την κοινωνία της εποχής του και το ηρωικό δράμα του «Αχιλλεύς». Δίπλα σε αυτές τις λυρικές εκφάνσεις έδωσε και αποδείξεις θεωρητικής σκέψης. Συνέταξε πόνημα περί ποιητικής, καθώς και διατριβή για την ύπαρξη στη φύση του κενού. Αναμφισβήτητα ήταν ένας άνθρωπος προικισμένος με ευφυΐα και ευθυμία. Πιθανόν το πλεον φιλόδοξο σχέδιό του να ήταν η εδραίωση της καθομιλουμένης γλώσσας.

1794 έως το 1799 σπούδασε ιατρική και νομικά στην Πάδοβα. Στη συνέχεια προσλήφθηκε ως γραμματέας και οικοδιδάσκαλος στην αυλή του Αλέξανδρου Μουρούζη στο Βουκουρέστι, μετά την απομάκρυνση του οποιού, το 1806, τον ακολούθησε στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί συνέγραψε το μεγαλύτερο φιλολογικό και ποιητικό του έργο. Το 1812 επανήλθε στο Βουκουρέστι, στην αυλή του Ιωάννη Καρατζά, στη θέση του λογοθέτη επί των εξωτερικών υποθέσεων.

Το 1816 αναλαμβάνει τη σύνταξη της νομοθεσίας της Βλαχίας. Τρία χρόνια αργότερα διαφεύγει με τον Καρατζά στην Ιταλία και ταξιδεύει ως φιλικός στη Ζάκυνθο και στα Γιάννενα. Από το 1823 έζησε αποτραβηγμένος αρχικά στο Σιμπίνι της Τρανσυλβανίας και αργότερα στο Βουκουρέστι ασχολούμενος με τις μελέτες του. Το μοναδικό ταξίδι του στην ελεύθερη Ελλάδα το πραγματοποίησε το 1836, όταν παρέμεινε για λίγους μήνες στον Πειραιά.

Το συγγραφικό του έργο είναι εκτενέστατο και μπορεί να χωριστεί σε τέσσερις κατηγορίες: τα ποιητικά, τα γλωσσικά, τα φιλοσοφικά και τις μεταφράσεις. Τα σημαντικότερα έργα του είναι: η «Γραμματική της Αιολοδωρικής», τα πασίγνωστα «Λυρικά» που κυκλοφόρησαν σε πολλές εκδόσεις σε αρκετές γλώσσες, το θεατρικό έργο ο «Αχιλλεύς», η «Νομοθεσία της Βλαχίας», τα «Πολιτικά παράλληλα», η «Στιχουργική», κ.α.

Μετά το θάνατό του κυκλοφόρησαν τα «Ελληνικά αρχαιολογήματα» με επιμέλεια του Νικολάου Κορυτζά, που χρησιμοποίησε τα κατάλοιπα του αρχείου του ποιητή.

Δαμιανός Γεωργίου (1809 - 1899). Ήταν ανεψιός του μεγάλου ευεργέτη της πόλης Ναούμ Γεωργίου Δράσκα. Σπούδασε ιατρική στη Λειψία, όπου και αναγορεύτηκε διδάκτορας το 1833. Το 1840 εκλέχθηκε καθηγητής της ανατομίας και φυσιολογίας στην Ιατρική σχολή της Αθήνας, όπου δίδαξε για περισσότερο από 40 χρόνια. Μετέφρασε από τα γερμανικά και εξέδωσε τα βιβλία «Ερμηνεία εις τον ανατομικό άτλαντα», «Εγχειρίδιον φυσιολογίας του ανθρώπου», κ.α.

Πάυλος Ιωάννου (1824 - 1897). Σπούδασε ιατρική στην Αθήνα και μετεκπαίδευση στην ανατομική και χειρουργική στη Γερμανία και τη Γαλλία. Το 1858 αναγορεύτηκε διδάκτορας της Ιατρικής Αθηνών με τη μελέτη του «Περί της αυτομάτου του ανθρωπίνου σώματος καύσεως». Το 1868 εκλέχθηκε έκτακτος καθηγητής στην Ιατρική της Αθήνας και από το 1877 τακτικός και συνέγραψε πλήθος ιατρικών βιβλίων και μελετών.

Άλλοι πνευματικοί άνδρες της Καστοριάς στην ίδια περίοδο με αξιόλογη συγγραφική δραστηριότητα είναι οι: Ιωάννης Θεολόγης, Θωμάς Κωφός, Θωμάς Κυριτζής, Γεώργιος Λεοντίου, Ιωάννης Εμμανουήλ, αδελφοί Σακελλαρίου, Τριαντάφυλλος Δούκα κ.ά.

Β. Παπαντίννας - Ν. Πιστικός

Δύο εικαστικοί που διασώζουν στο έργο τους την καστοριανή παράδοση

Του **Δημητρίου Λουκά Μαργαρίτη**

οδοντίατρον, τ. Δημοτικού Συμβούλου Καστοριάς

ΚΑΣΤΟΡΙΑ: καρφίτωμένη στη βορειοδυτική εσχάτια της γαλανόλευκης. Ένα κύπελλο ακύμαντων νερών, στεφανωμένο ολόγυρα από βουνά, γεμάτα χωριουδάκια, τεχνουργημένο εξακόσια μέτρα πάνω από τη θάλασσα. Μια γλώσσα στεριάς που καταλήγει σε έναν λόφο. Και στο στενότερο μέρος της στον «Κομνηνείο αυλώνα» της Αννας της Κομνηνής, ανάμεσα στην υπόλοιπη στεριά και στο λόφο, χτισμένη η ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΠΟΛΙΤΕΙΑ, που διατηρεί το διαχρονικό της άρωμα, βγαλμένο από τις βυζαντινές εκκλησίες, τα κάστρα, τα αρχοντικά, τα καλντερίμια της.

Αυτό το άρωμα σκορπούν στα έργα τους, ο Βασίλης ο Παπαντίννας και ο Νίκος ο Πιστικός, μονάκριβα παιδιά της καστοριανής παράδοσης.

Βασίλης Παπαντίννας

Ο ιεροφάντης της σύγχρονης Καστοριανής γραμματείας. Είδε την πατρίδα του 8 χρόνων απελευθερωμένη από τους Τούρκους, στα 1920.

Νοτισμένος από το οικογενειακό του περιβάλλον δέθηκε με την έκφραση του τόπου του, που τον συνοδεύει σε όλη του την ζωή. Νέος κατεβαίνει στην Αθήνα και ταυτόχρονα με τις νομικές σπουδές του γίνεται θεράπων του χρωστήρα στην Σχολή Καλών Τεχνών.

Με τη μόνιμη επιστροφή του στη γενέτειρα παράλληλα με τη θεραπεία της Θέμιδας αρχίζει την ανασυγκρότηση της καστοριανής παράδοσης. Οι παρεμβάσεις του όπου και αν βρεθεί, σε όποια θέση και αν βρεθεί, σε όποια θέση και αν κατέχει, είναι αλήθεια αμέτρητες, διακρίνονται από μια μαχητικότητα πρωτόγνωρη α-

Πίνακας του Β. Παπαντίννα. Ο Καστοριανός ζωγράφος αποδίδει με τον χαρακτηριστικό ονειρικό τρόπο του την περιοχή του Ντόλτσο με τα αρχοντικά. Τα χρώματα και οι γραμμές του σχεδιάσματος αποτυπώνουν την προσήλωσή του στην παράδοση.

πό μια πίστη για την τελική ευόδωση σε κάθε τι που έχει σχέση με το καλό της πόλης του.

Ο χρωστήρας του αποτύπωσε για πάντα τις αξίες που είχε μέσα του και όπως έλεγε «τόσο έχουν ταλαιπωρηθεί σήμερα». Με ένα κρυσταλλωμένο λυρικό οίστρο έδινε φως, ζωή σε κάθε γωνιά της παραδοσιακής κληρονομιάς της Καστοριάς.

Οι πίνακές του αντικατοπτρίζουν την παντοτινή ιστορική πορεία του τόπου, ανθούν και φεγγοβολούν σε απίστευτο πάντρεμα χρωμάτων με σεβασμό στα μνημεία, στο περιβάλλον και στα μηνύματα της γενέθλιας γης. Η τελευταία του δουλειά διακρί-

νεται από έναν έντονο υπερβατικό διαλογισμό.

Η ιστορική αλήθεια είναι ο πολύπλευρος καρπός του πλούσιου προφορικού και γραπτού λόγου του, αναπόσπαστος με την ιστορία της πόλης.

Για τις εξαιρετες υπηρεσίες του τιμήθηκε από την Πολιτεία, τον Δήμο, Συλλόγους. Καιρός είναι να αξιοποιηθεί σύντομα η πολυσχιδής αυτή προσφορά του.

Νίκος Πιστικός

«Γεννήθηκα το 1925 στην Καστοριά, όταν τέλειωσα το δημοτικό ακολούθησα το επάγγελμα του κουρέα μέχρι το '72. Μετά το '72 άνοιξα ένα μαγαζάκι με λαϊκή τέχνη. Πάντα όμως άρεσε να ασχολούμαι με την τέχνη, έκανα διάφορα κατασκευάσματα ερασιτεχνικά...». Έτσι αρχίζει τις σελίδες αυτοβιογραφίας του, ο σιωπηρός μα δημιουργικός γλύπτης της καστοριανής παράδοσης. Πολύτιμη μαρτυρία για μένα όταν εισηγήθηκα ως αντιπρόεδρος της Πολιτιστικής Επιτροπής του δήμου Καστοριάς το 1988, τη βράβεισή του από τους Ροταριανούς της Θεσ/νίκης. Έτσι αρχίζουν όλοι οι Θεόφιλοι του τόπου αυτού που λέγεται ΕΛΛΑΣ και αποτυπώνουν διαχρονικά ζωντανά οικουμενικά μηνύματα. Βλέποντας τους σύγχρονους βανδάλους των καιρών μας σε συνεργασία με τον πανδαμάτορα χρόνο να πληγώνουν ανεπανόρθωτα την γενέτειρά του βάλθηκε σαν έργο ζωής να περισώσει την καστοριανή διαχρονική ανάσα. Οπλισε τη σμίλη του με πάθος, α-

γάπη, μεράκι, ξεδίψασε από τα νάματα της Κασταλίας, της καστοριανής παράδοσης και στο εργαστήρι μαζί και έκθεση στη νότια παραλία, στη Μεγάλο Αλεξάνδρου δημιούργησε με ακρίβεια που ξένισε και ειδήμονες πανεπιστημιακούς τρισεπίστατες αποτυπώσεις υπάρχοντων και μη αρχοντικών, καθώς και των σωζομένων βυζαντινών εκκλησιών.

Επίσης βιτρώ, μινιατούρες Καστοριανών караβιών και τελευταίο δημιούργημά του ο περιώνυμος λιμναίος οικισμός, ένα έργο το οποίο πολύ θα συζητηθεί.

Τα έργα του μιλάνε, είναι ζωντανά, είναι ο εαυτός μας, είναι η συνέχειά μας και λειτουργούν σαν αμφίδρομη σωστική ζεύξη αξιών για όλους μας. Ξεχωρίζουν οι βυζαντινές εκκλησίες, τα «μικρά κομψοτεχνήματα», με τον πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο, τις χαρακτηριστικές λεπτομέρειες όπου η εσωτερική ενόραση και η γαλήνη είναι το κυρίαρχο ΜΕΤΡΟ όπως αναφέρει ο καθηγητής της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. και μοναδικός Καστοριανολάτρης Νίκος Μουτσόπουλος. Οι συνθέσεις των «υπερήφανων αρχοντικών» του συμπυκνώνουν τους αντίστοιχους ρυθμούς της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής από τον 17ο αιώνα, δείγμα της υλικής και προπάντων ψυχικής αρχοντιάς του ξενιτεμένου Καστοριανού γουναρά, σε ένα κλίμα απόλυτης αρμονίας.

Όλο το έργο του είναι ένα ζωντανό Μουσείο και απομένει στους αρμόδιους τώρα να σκεφθούν για την άμεση αξιοποίησή του,

Τρισδιάστατη αποτύπωση της Κουμπελίδικης από τον Ν. Πιστικό. Αυτοδίδακτος, έχει ένα ενδιαφέρον εικαστικό αποτέλεσμα, με την επιμονή του στη λεπτομέρεια και τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο, χαρακτηριστικό του μνημείου.

Ζωντανή εικόνα του Βυζαντίου

Ανάγκη, ο ευνοημένος χώρος της Καστοριάς να αναδειχθεί σε πρότυπη πόλη-μουσείο

Του **Δημητρίου Λουκά Μαργαρίτη**

Οδοντίατρον, τ. Δημοτικού Συμβούλου Καστοριάς

ΑΝΑΜΦΙΒΟΛΑ η πόλη της Καστοριάς είναι μία από τις περισσότερο ευνοημένες εκφράσεις του ελλαδικού χώρου, τόσο από φυσική άποψη όσο και από την ιστορική συγκυρία. Αποτελεί ατόφια εικόνα του Βυζαντίου, από τις ελάχιστες που σώθηκαν και έφτασαν μέχρι τις ημέρες μας. Στην πορεία της πόλεως, ιδιαίτερα τα χρόνια μετά τον πόλεμο, πολλές υπήρξαν οι σωστικές παρεμβάσεις. Ωστόσο, ως επί το πλείστον, παρέμειναν μεμονωμένες, με έντονο το χαρακτήρα του αυτοσχεδιασμού.

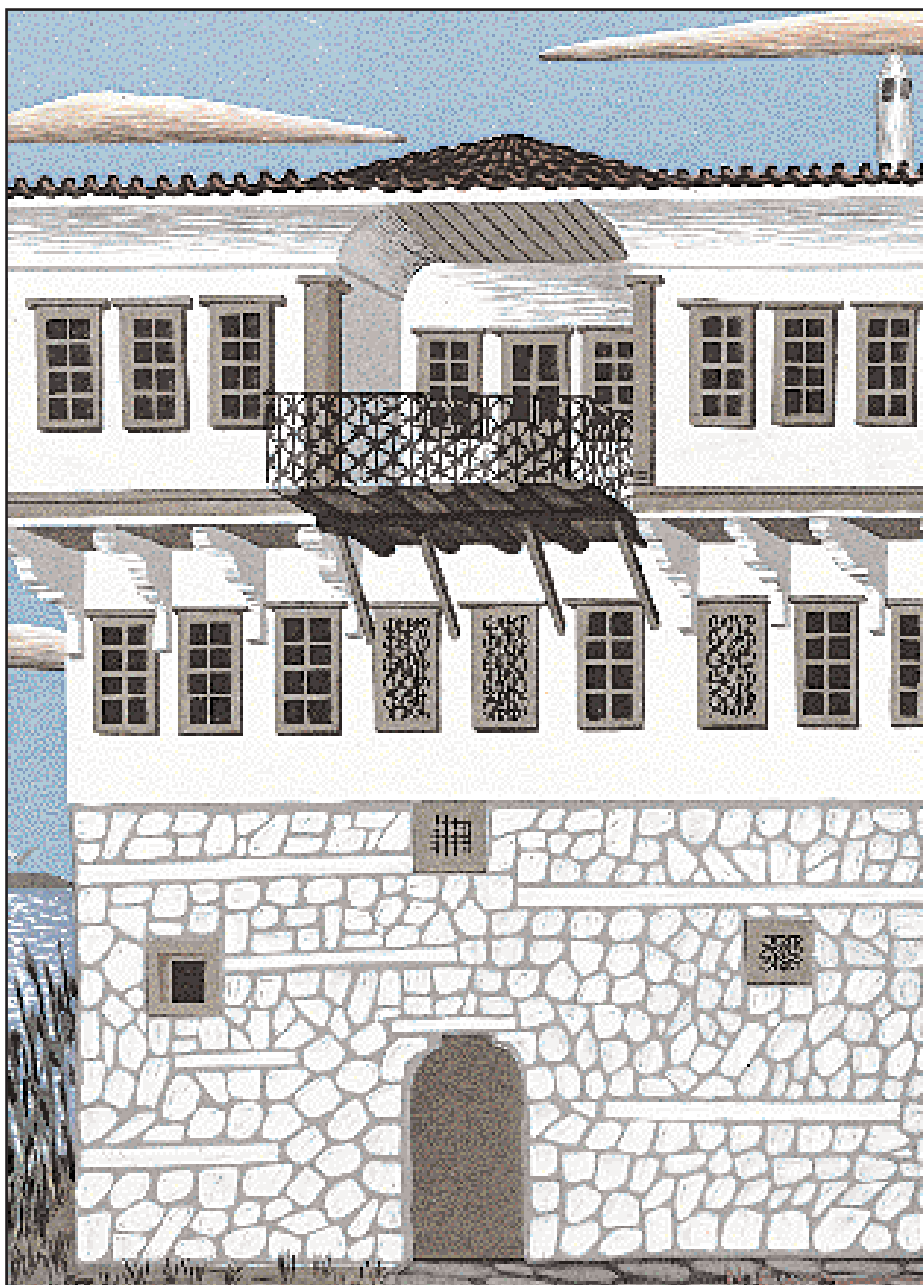
Παρά τις συχνά σοφές πρωτοβουλίες Ελλήνων και ξένων επιστημόνων, όπως λ.χ. του Δ. Πικιώνη και αργότερα, του Στ. Πελεκανίδη ή του Ν. Μουτσόπουλου, η οικιστική ενότητα έχει καίρια τραυματιστεί καθώς και ο ευρύτερος περιβάλλον χώρος. Ομοια με το θρήνο εκείνης της Καρυάτιδας του Ελγίνου φαίνεται στον επισκέπτη το παράπονο της Κουμπελίδικης. Αυτής της μικρής εκκλησίας με τον ασύμμετρο κουμπέ που προβάλλει μοναχική, μέσα σε μια πλατεία-πάρκινγκ, ανάμεσα σε μοντέρνες πολυκατοικίες, ενώ πίσω της υψώνεται άτεχνο το καινούργιο σχολικό οικοδόμημα, σε αντικατάσταση του παλαιότερου νεοκλασικού. Βέβαια, με το φωτισμό της πλατείας θα αναδειχθούν τα μνημεία: η Κουμπελίδικη μαζί με τα υπολείμματα βυζαντινού τείχους. Όμως στον τόπο μας σπάνια οι προθέσεις, ιδιαίτερα όταν έχουν στοιχεία ιδεαλισμού, ευοδώνονται.

Κι όμως όλα πείθουν πως η Καστοριά θα γινόταν μια ιδανική πόλη - μουσείο, όπως αυτές που μελέτησαν και καθιέρωσαν στη χώρα τους οι Ιταλοί. Ενα ζωντανό μουσείο όπου οι ανθρώπινες δραστηριότητες θα «έδεναν» αρμονικά με τα κτίρια. Με αυτήν την ιδεατή μορφή συντήρησης του χώρου, η πόλη θα μπορούσε να αποτελέσει ισχυρό στοιχείο της πολιτιστικής μας ταυτότητας. Ιδιαίτερα σημαντικό σε μια εποχή που η παράδοση και ο πολιτισμός αποτελούν τα ισχυρότερα όπλα της Ελλάδας μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Υψηλοί στόχοι

Το 1987, διοργανώθηκε με τη συμπαράσταση της Ουνέσκο Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο «Καστοριά, η Λίμνη, η Πόλη, τα Μνημεία». Σε αυτό παρουσιάστηκαν ενδιαφέρουσες εισηγήσεις για το πολεοδομικό πρόβλημα της Καστοριάς, τη στερέωση των μνημείων και τη συντήρηση των τοιχογραφιών. Εξετάστηκαν τρόποι για την αναβίωση του Ιστορικού Κέντρου (Ντολτόο - Απόζαρι) με ενδιάμεσο σύνδεσμο τον «βυζαντινό

Στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς λειτουργεί εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Στον κόσμο των βυζαντινών εικόνων» για μαθητές 10-17 ετών του νομού, που οργάνωσε το υπουργείο Πολιτισμού σε συνεργασία με τον δήμο. Το πρόγραμμα περιλαμβάνει ξενάγηση στην αίθουσα με τις εικόνες και ανάλυση των σταδίων κατασκευής των εικόνων, με παράλληλες δραστηριότητες-παιχνίδια. Μέσα από τις επισκέψεις τα παιδιά εξοικειώνονται με το χώρο του μουσείου και παράλληλα γνωρίζουν πολλές πτυχές του βυζαντινού πολιτισμού με αφετηρία την πόλη της Καστοριάς. Συνοδεύεται από ενημερωτικά για τους εκπαιδευτικούς έντυπα. Την οργάνωση του προγράμματος έχουν οι αρχαιολόγοι Δέσποινα Ευγενίδου και Γιώργος Καραβάς.

Νίκος Εγγονόπουλος, «Το σπίτι Πηχρών». Προσωπικό ύφος αναγνωρίσιμο. Απλά πράγματα στον Εγγονόπουλο, ακόμη και «πιστές αναπαραστάσεις», με τα λαμπρά σαν σμάλτο χρώματα, μεταμορφώνονται. Στο έργο του, ποιητικό και εικαστικό, πρωτότυπη είναι η συνένωση αρχών του υπερρεαλισμού με στοιχεία από την ελληνική παράδοση: «...Ηφαίστεια ξεπετιούνται στο Περού και ξερνάνε στα ουράνια την οργή τους, / Σειούνται τα χώματα παντού και τρίζουν τα ει κονίσματα στην Καστοριά, / Τη σιωπηλή πόλη κοντά στη λίμνη. / Μπολιβάρ, είσαι ωραίος σαν Έλληνας.»

Ανασκαφικό σκάμμα, όπου φαίνονται καθαρά οι πασσαλότρυπες μεγάλου σπιτιού, υπολείμματα της Καστοριάς του 5000 π.Χ. Σε μικρή απόσταση από την κοινότητα του Δισπηλιού, εντοπίζεται για πρώτη φορά το 1932 ένας λιμναίος οικισμός από τον καθηγητή Α. Κεραμόπουλο. Η συστηματική ανασκαφή του καθηγητή Γ. Χ. Χουρμουζιάδη, που ξεκίνησε το 1992, έχει δώσει ποικίλα ευρήματα. Πιθανόν τα εντυπωσιακότερα είναι μια φλογέρα δουλεμένη σε κόκαλο αιγοπροβάτου κι ένα θραύσμα ειδωλίου. Επίσης, μία επιγραφή που μπορεί να είναι το αρχαιότερο γραπτό μνημείο στον κόσμο. Στην ένθετη φωτογραφία πήλινο ομοίωμα βάρκας, ένα από τα ευρήματα στο Δισπηλιό.

περίπατο». Ακόμη συζητήθηκε το περιβάλλον της λίμνης και οι δυνατότητες εξυγίανσης.

Οκτώ χρόνια αργότερα και οι προτάσεις ακόμη περιμένουν την υλοποίησή τους. Οι σκαλωσιές στο εσωτερικό της Κουμπελίδικης παραμέ-

νουν για χρόνια, με ημιτελές το έργο της συντήρησης. Η καστοριανή γειτονία πληγώνεται με καινούργια οικοδομήματα, ενώ τα περισσότερα αρχοντικά χωρίς φροντίδα τα ρεύει ο χρόνος.

Κι αν το αρχοντικό Αϊβάζη φαίνεται

πρότυπο Λαογραφικό Μουσείο, δεν είναι παρά έργο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Δωρεά στο δήμο που προτίμησε να το παραχωρήσει στον Μουσικοφιλολογικό Σύλλογο Καστοριάς. Όσο για τη λίμνη, με τον βιολογικό καθαρισμό που έχει εγκαταστα-

θεί εδώ και λίγα χρόνια, υπάρχει η πεποίθηση ότι θα είναι η απαρχή εξυγίανσης.

Η καστοριανή νεολαία, η αυριανή ελπίδα φεύγει. Η ανεργία, τα τελευταία χρόνια η κρίση της γούνας, η έλλειψη πανεπιστημιακών φορέων (π.χ. με ιδιαίτερο αντικείμενο το Βυζάντιο, την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, τη γούνα κ.λπ.) είναι σαράκι για τον νεαρό καστοριανό. Οι σύγχρονες μορφές εναλλακτικού τουρισμού θα μπορούσαν να βρουν στην πόλη το ιδανικό τους στοιχείο. Λείπει όμως η πολιτεία, η οποία πρέπει επιτέλους να αγκαλιάσει την ιδιωτική πρωτοβουλία.

Σημείωση:

Μέρος της εικονογράφησης προέρχεται από τα βιβλία: «ΚΑΣΤΟΡΙΑ», Στυλ. Πελεκανίδης και Μαν. Χατζηδάκης, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ. - «Εκκλησίες της Καστοριάς», Ν. Κ. Μουτσόπουλος, εκδ. ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ. - «ΚΑΣΤΟΡΙΑ» (αρχιτεκτονική), Ν. Κ. Μουτσόπουλος, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ.

Ευχαριστούμε τους κ.κ. Δημ. Α. Μαργαρίτη, Γιώργ. Καζαβά και Παν. Τσολάκη για τη συνδρομή τους στο αφιέρωμα αυτό.

Εντυπώσεις του Μεσοπολέμου

Το φυλλομέτρημα των εφημερίδων του Μεσοπολέμου αποδίδει πλούσιο υλικό ταξιδιωτικών εντυπώσεων. Οι σημερινές εύκολες εκδρομές στους ελληνικούς τόπους ήταν τότε ταξίδια με αίσθηση σχεδόν εξωτική. Αν και αφθονούν οι ανταποκρίσεις των περιοδευόντων συντακτών για τα νησιά, τη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο, ακόμη και για ορισμένες πόλεις της Μακεδονίας, η Καστοριά ουσιαστικά απουσιάζει. Η πολιτεία, χαμένη κάπου στα ελληνοαλβανικά σύνορα, ήταν δυσπρόσιτη στον περιηγητή.

Δύο κείμενα, το πρώτο δημοσιευμένο στις 28.7.37, στην «Πρωία», του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου και το δεύτερο στις 13.1.39, στη «Βραδυνή» του δημοσιογράφου Β. Σπανόπουλου, δίνουν σύντομες ταξιδιωτικές εντυπώσεις. «Το πνεύμα και το ύφος της Ελλάδος του Βορρά», επιγράφει το άρθρο του ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος και συγκεντρώνει πληροφορίες για τον τόπο, με ιδιαίτερη επιμονή στην τέ-

χνη των γουναράδων. Δεν λείπουν και οι νοσταλγικοί τόνοι: «...συλλογιόμην τη βραδινή μου περιπλάνηση ανάμεσα στους γραφικούς εξώστες, τα σιδερόφραχτα παραθυράκια, τα λαμπρά φωτισμένα μαγαζάκια της ακρολιμνιάς, ξαναφέρνω στη σκέψη μου την ώρα που πέρασα αντίκρου στο μνημείο του Παύλου Μελά και κοντά στο ολόρθο άγαλμα του Χριστόπουλου, του ποιητού που χάρισε στην προδρομική εποχή της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας η Καστοριά, θυμούμαι το φεγγάρι επάνω από τα νερά της λίμνης, που έδινε στην Καστοριά την όψη πολιτείας παραμυθιού».

Σε αντίθεση, ο Β. Σπανόπουλος δίνει τον τίτλο «Εις την ιεράν γην της Δυτικής Μακεδονίας» και ασχολείται περισσότερο με το τοπίο, τον αλιευτικό πλούτο, τις καλλιέργειες και τα αρδευτικά έργα. Και οι δύο συνθέτουν εικόνες που έχουν οριστικά χαθεί.

Τ. ΕΥΔΟΞΙΑΣ